

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

В. о. завкафедри

_____ Колоїз Ж. В.

Протокол № _____

«___» _____ 2019 р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 2019 р.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ПРАКТИЧНОЇ
РИТОРИКИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Кваліфікаційна робота студентки
факультету української філології
групи УАФм-14 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова та література),
додаткової спеціалізації – англійська мова
Іваненко Аліни Михайлівни

Керівник:

доктор педагогічних наук,
професор **Бакум З. П.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Іваненко А. М. Лінгводидактичні засади навчання практичної риторики в старшій школі : рукопис. Кривий Ріг, 2019. 78 с.

Магістерська робота присвячена дослідженню формування риторичних умінь і навичок в учнів старших класів. З'ясовано сутність поняття «риторика», з точки зору лінгвістики й лінгводидактики, визначено психологічні чинники формування риторичних умінь і навичок. Розглянуто ключові підходи (комунікативний, діяльнісний, особистісно орієнтований і текстоцентричний) і принципи (науковість, систематичність, послідовність, доступність, взаємозалежність мови і мислення, принцип гармонізуючого діалогу, активного сприймання, формування особистості через слово). Розроблено систему методів, завдань і вправ, що забезпечують гармонійний розвиток риторичних умінь і навичок (інтонування речень і текстів, написання плану й добір тез для промови, створення та виголошення оригінального виступу, аналіз власних промов, спираючись на досвід відомих риторів тощо).

Ключові слова: практична риторика, формування риторичних умінь і навичок, психологія, лінгводидактика, методи.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ	8
1.1. Риторика та взаємопов’язані з нею категорії.....	8
1.2. Основні терміни і поняття риторики.....	11
1.3. Психологічні чинники навчання практичної риторики в старшій школі.....	16
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	24
2.1. Лінгводидактичні засади формування риторичної компетентності старшокласників	24
2.2. Аналіз програм і підручників з української мови в контексті досліджуваної проблеми	30
2.3. Діагностування рівня сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів.....	38
Висновки до другого розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК СТАРШОКЛАСНИКІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ	47
3.1. Технологія формування риторичних умінь і навичок в учнів старших класів	47
3.2. Методичні рекомендації щодо формування риторичних умінь і навичок на уроках української мови.....	58
Висновки до третього розділу.....	67
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний інформаційний простір вимагає від особистості досконалого володіння комунікативною компетентністю. Саме тому процес риторизації освітнього процесу є логічною відповіддю на запити суспільства. У сучасних нормативно-правових документах (Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про загальну середню освіту», Державні стандарти початкової освіти та базової середньої) зафіксовано зміни у стратегії освітнього процесу, які почалися зі створення нової української школи (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 №903-р «Про затвердження плану заходів на 2017–2029 роки із запровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа»). Наразі змін зазнають і сучасні програми для старшої ланки загальноосвітніх закладів, найсуттєвішою з яких можна вважати заміну уроків розвитку мовлення на уроки навчання практичної риторики, що передбачає підготовку старшокласників до використання мовних ресурсів у всіх сферах життя. Опанування знань, умінь і навичок практичної риторики удосконалює людину, оскільки збагачує її розум та дух, дозволяє відчувати себе упевнено, допомагає вийти переможцем у дискусіях, знаходити компроміс у суперечках тощо.

Риторична компетентність тісно пов'язана з мовною, мовленнєвою й комунікативною, характеризується готовністю до ефективного спілкування [42, с. 253]. Проте під час засвоєння практичної риторики більше уваги приділяють засобам впливу у виголошенні промов, налагодженню зв'язку з аудиторією, створенню тексту промови, умінню керувати власними емоціями під час виступу тощо.

Вагомі наукові здобутки в розв'язанні проблеми формування риторичних умінь і навичок мають українські та зарубіжні лінгвісти, дидакти й учителі-практики: З. Бакум, Н. Голуб, В. Дружинін, Л. Мацько, О. Мацько, Л. Нечволод, В. Ницета, Х. Роскеллі, М. Пентиліук, В. Пруняк, Л. Пруняк,

Г. Сагач, Л. Скуратівський, М. Степанюк, В. Федоренко. Практична риторика тісно пов'язана зі здобутками психології, оскільки активізує психічні процеси, впливає на емоційно-вольову сферу людини. Психологічний аспект навчання практичної риторики в школі став предметом дослідження науковців і лінгводидактів: Кріса Андерсона, В. Бондаренка, В. Дружиніна, Р. Крейга, В. Нищети, О. Панасюка, А. Степури, В. Федоренка, В. Шуляра.

У своїх працях науковці вказують на специфіку риторизації освітнього процесу як одного зі складників добре сформованої мовної особистості, досліджують принципи навчання риторики на факультативних заняттях. Проте ще не було розглянуто проблему формування риторичних умінь і навичок на уроках української мови в старших класах у межах опанування основного курсу української мови (після змін у навчальній програмі з української мови в 10–11 класах).

Отже, обрана тема «Лінгводидактичні засади навчання практичної риторики в старшій школі» є актуальною, оскільки розвиток риторичних умінь і навичок супроводжує становлення мовної особистості, процеси здобуття освіти й соціалізації.

Об'єкт дослідження – процес навчання практичної риторики в старших класах.

Предмет дослідження – методика формування риторичних умінь і навичок учнів старших класів на уроках української мови.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та створенні методики формування риторичних умінь і навичок у процесі навчання української мови в старшій школі.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** магістерської роботи:

1. З'ясувати теоретичні засади навчання практичної риторики.
2. Проаналізувати термінну базу практичної риторики в науковій літературі.
3. Визначити сучасний стан формування риторичних умінь і навичок учнів в процесі навчання в старшій школі.

4. Розробити методику формування риторичних умінь і навичок на уроках української мови.

У дослідженні використано такі **методи**: теоретичний аналіз (вивчення теоретичних засад практичної риторики); критичний аналіз (дослідження проблеми навчання риторичних умінь і навичок у науковій літературі та лінгводидактичних розвідках); теоретичний синтез (узагальнення теоретичних відомостей про поняття та категорії практичної риторики); описовий метод (опис стану сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів); метод статистичних даних (виявлення відсоткового співвідношення рівнів сформованості риторичних умінь і навичок учнів).

Наукова новизна: у магістерській роботі вперше створено методику формування риторичних умінь і навичок в старшокласників у процесі опанування курсу «Українська мова», розроблено систему завдань і вправ, у руслі досліджуваної роботи, подано методичні рекомендації для вчителів-словесників.

Теоретична значущість роботи полягає в більш глибокому і системному аналізі проблеми формування риторичної компетентності в учнів старших класів.

Практична цінність: робота може бути використана студентами-філологами в процесі написання курсових і кваліфікаційних робіт, під час вивчення курсу методики навчання української мови, сучасної української літературної мови, а також вчителями-словесниками у практичній діяльності.

Апробація результатів дослідження: доповідь «Практична риторика як лінгводидактична проблема» на X Всеукраїнській студентській науковій інтернет-конференції «Східнослов'янська філологія : здобутки та перспективи» яка відбулася 24–25 квітня 2019 року у Криворізькому державному педагогічному університеті; доповідь «Роль практичної риторики в організації освітньої діяльності» на II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні питання філології і методики викладання мов» , яка відбулася 25–26 квітня 2019 року.

За темою виступу опубліковано статті:

1. Іваненко А. М. Практична риторика як лінгводидактична проблема. *Східнослов'янська філологія : здобутки та перспективи* : зб. матеріалів Х Всеукраїнської студентської наукової інтернет-конференції. Кривий Ріг, 2019. Вип. 10. С. 83–86.

2. Іваненко А. М., Бакум З. П. Роль практичної риторики в організації освітньої діяльності. *Актуальні питання філології і методики викладання мов* : зб. матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Кривий Ріг. Вип. 2 (14). 2019. С. 208–216.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів та підрозділів до них, висновків до кожного розділу та загальних, списку використаної літератури, що містить 73 позиції, та додатків. Загальний обсяг роботи становить 78 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

1.1. Риторика та взаємопов'язані з нею категорії

Риторичні уміння і навички почали впливати на розвиток людства з того часу, як людина опанувала мову й мовленнєву діяльність. Як лінгвістична «живомовна» наука риторика постала у працях вчених-філософів у Стародавній Греції і продовжила свій розвиток у діяльності риторів часів Стародавнього Риму, епохи Ренесансу і до Новітнього часу [31, с. 16–17].

Наука про ораторське мистецтво сформувалася в часи розквіту Стародавньої Греції, в ситуації панування культу живого слова, була спрямована на створення постулатів щодо культури спілкування [32, с. 28]. Сьогодні вона так само залишається універсальною «наукою успіху», оскільки її настанови використовують як у професійному навчанні, так і в усіх суспільних сферах життя.

Успішною людиною називають таку, яка може презентувати себе в соціумі, тобто оволоділа навичками ефективного спілкування. Тому одним із ключових векторів освітнього процесу стає формування мовленнєвої та мовної компетентностей особистості, яка ефективно оперує стилістичними, текстотворчими, риторичними знаннями [35].

На сучасному етапі розвитку науки є велика кількість тлумачень поняття «риторика», оскільки вона тісно пов'язана з іншими науками, впливає на процес становлення мовної особистості. У дослідженнях фахівців-практиків утверджується думка, що риторична компетентність є в кожній людині, тобто властива кожному, хто уміє говорити. На жаль, через це риторику часто прирівнюють до звичайної демагогії. Або впадають в іншу крайність, говорячи про те, що риторику вивчають та послуговуються переважно в академічних й

окремих професійних колах, а у свідомості пересічної людини риторика набуває відтінку пихатого пустослів'я або малозмістовного мовлення [41, с. 88].

Більшість лінгводидактів (Н. Голуб, Г. Грибан, О. Корчова, Л. Нечволод, В. Ницета, М. Препотенська, В. Пруняк, Л. Пруняк, К. Рибалко М. Степанюк) витлумачують риторик у широкому розумінні – красномовство, ораторське мистецтво, що вивчає способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей [9; 16; 23; 36; 56]. Це потрактування виникло на визнанні риторики як пранауки, яка поруч із філософією, логікою, лінгвістикою, культурологією та іншими науками вивчає й описує закони ефективної мисленнево-мовної діяльності людини, диктує правила спілкування і сприяє формуванню цілісної особистості [32, с. 31].

Найбільша кількість тлумачень поняття фіксується у «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією В. Шинкарука. У словниковій статті подано визначення риторики крізь призму наукового, суспільного й історичного аспектів: «Риторика» (гр. «ораторське мистецтво», «наука красномовства»; лат. «мистецтво говоріння») – 1) наука красномовства, ораторське мистецтво; 2) навчальний предмет, у якому викладено теорію красномовства, ораторського мистецтва; 3) підручник із цього предмета; 4) позірне, зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство; 5) назва молодшого класу в навчальних закладах України XVI–XVIII ст. [69, с. 551].

Активне вивчення психічних процесів, зокрема взаємодії мовлення та мислення, сприяло посиленню інтересу щодо вивчення риторики як процесу впливу і взаємодії між людьми, тобто її практичної спрямованості. В. Дружинін визначає риторик у як науку, що досліджує різні аспекти мовленнєвої комунікації людей (безпосередньої й опосередкованої, офіційної та неформальної тощо) [55, с. 266–269].

Лінгводидакти розглядають риторик у як науку, а не мистецтво слова. Так, Г. Сагач у своїй праці визначає риторик у як «науку про закони управління мисленнєво-мовленнєвою риторичною (переконувальною) діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [61, с. 62]. Науковець

аргументує такий підхід тим, що не варто ототожнювати поняття «риторика» й «ораторське мистецтво», оскільки людину можна навчити риторики, тоді як ораторським мистецтвом може оволодіти той, у кого є схильність до цього виду творчості. Крім того, автор визначає риторику як базу, основу, необхідну передумову для розвитку ораторських здібностей.

С. Омельчук розглядає систему взаємопов'язаних значень поняття «риторика» через сукупність мовних засобів і мовленнєвої діяльності. Науковець указує на те, що риторика поєднує практичний, академічний і дидактичний аспекти, а тому має три основні значення:

- у практичному аспекті – це практика красномовства, власне ораторське мистецтво;
- в академічному – наука про закони красномовства;
- у дидактичному – навчальна дисципліна, в якій викладено теорію красномовства [51, с. 54].

Л. Мацько, О. Мацько обстоюють необхідність вивчення риторики, як будь якої іншої науки, щоб вона не перетворилась на суто словесну й віртуальну. Науковці наполягають на широкому осягненні предмета і сфери риторики, а також на витлумаченні терміна крізь призму опозиційних протиставлень з іншими термінами. Визначають риторику як текстотворчу науку, у якій чільне місце посідають закони мислення і мовлення, механізми продукування тексту усного й писемного [31, с. 7–9].

С. Коваленко досліджує досвід навчання риторики у вітчизняній та зарубіжній науці, подає визначення риторики в інших країнах: теорія і практика комунікації (США); теорія мовного існування людини (Японія); неориторика (Бельгія). Дослідник пропонує розглядати свідоме життя людини, як послідовність і сукупність промов, від яких значною мірою залежить її доля, а також доля суспільства загалом. Саме тому автор вказує на важливість розвитку риторики в умовах демократизації, духовно-інтелектуального відродження українського народу. З огляду на класичні та сучасні дослідження С. Коваленко робить висновок, що завдання освіти сьогодні полягає в тому, щоб сформулювати

яскраву особистість, яка вміє самостійно мислити, переконувати словом, спонукати до дій, є носієм національної свідомості [21, с. 51–52]. На сучасному етапі відбувається переосмислення концепцій класичної риторики. Н. Колотілова [22] зазначає, що зараз є велика кількість напрямів досліджень неориторики, але всі вони ґрунтуються на загальних принципах класичної риторики та спрямовані на практичний аспект застосування знань.

На сьогоднішній день риторика – строкатий напрям досліджень. Відповідно, охопити всі її відгалуження дуже складно. Однак можна запропонувати певну типологію сучасної риторики, яка ґрунтується на загальних принципах розуміння предмета цієї дисципліни її представниками. Згідно з цією типологією вирізняють два головні напрями в неориторичі з такими умовними назвами:

1) аргументативна риторика (І. Герасимова, А. Мігунов, Х. Перельман, Д. Уолтон, Ф. Хенкеманс) – спрямована на дослідження способів аргументації, обґрунтування під час публічних виступів;

2) лінгвістична риторика (Р. Барт, Ж. Дюбуа, Ф. Еделін, Ф. Менге, Ю. Лотман) – вивчає функціонування риторичних фігур у мовленні, використання у промовах інших типів знакових систем.

У нашому дослідженні розуміємо риторику як науку про переконання засобами мови, як усної, так і писемної, що задовольняє потреби людини в різних сферах діяльності. Оскільки зміст шкільної програми орієнтує на виховання гармонійно розвиненої компетентної особистості, яка спроможна у своїй практичній діяльності застосовувати теоретичну й термінологічну базу науки риторики.

1.2. Основні терміни і поняття риторики

Риторика як сучасна теорія тексту й комунікації стосується не тільки переконливого виступу, а й будь-якого досконалого мовлення чи будь-якого твору [51, с. 54]. Оскільки це сучасна текстотворча наука, яка передовсім

орієнтована на формування умінь створювати висловлення в різних сферах життєдіяльності, необхідно визначити основні складники цього процесу. Зважаючи на антропоцентричні тенденції в розвитку наукової та освітньої галузей, ми розпочнемо із визначення місця мовця, слухача (аудиторії) і тексту.

У зарубіжній науковій літературі найперше, на що звертають увагу, – це так званій «риторичний трикутник», який складається з предмета промови, аудиторії та самого мовця. Хефзіба Роскеллі наголошує на значущості цього тристороннього зв'язку, оскільки оратор має оцінювати не тільки, що він знає, а також і перспективи впливу доказів на слухачів, а також враховувати можливі реакції аудиторії під час чи після виступу. Професор зазначає, що під час навчання учні найкраще засвоюють те, як сформулювати текст промови, дібрати аргументи і докази. Проте це лише один аспект процесу, за межами якої більшість учнів губляться, тому завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти оволодіти всім процесом і розкрити потенціал оратора [72, с. 8].

У вітчизняних наукових дослідженнях говорять про те, що риторика як сучасна теорія тексту й комунікації стосується не тільки переконливого виступу, а й будь-якого досконалого мовлення. С. Омельчук визначає риторику сучасного учня як мистецтво спілкування, уміння створювати висловлення в різних сферах діяльності [51, с. 54–55]. Саме тому в освітньому процесі необхідно враховувати три ключових категорії, які беззаперечно залишаються фундаментом для вивчення риторики.

Основні класичні категорії, якими оперують в галузях класичної риторики, неориторики, а також галузі філологічних наук – логос, етос і пафос [36, с. 10–11]. Сучасні словники з риторики фіксують такі витлумачення цих понять:

– етос (від гр. «характер», «звичай», «норов») – одна з основних категорій класичної риторики, зразкова суспільна й особиста морально-етична поведінка оратора, що потрібна для того, щоб мати змогу впливати на слухачів і переконувати їх [29, с. 43];

– логос (із гр. «слово», «мовлення», «мова», а також «поняття», «думка», «розум») – одне з основних понять (категорій) класичної риторики, що передбачає вибір доцільних словесних засобів, які ритор використовує для вираження задуму промови й аргументації висловленого у зрозумілій і переконливій для аудиторії формі [29, с. 73–74];

– пафос (із гр. «відчуття», «емоція», «пристрасть», «наснага») – одна з основних категорій класичної риторики, яка відповідає за емоційне наповнення промови. Пафос виражається в манері та стилі викладу матеріалу, які передбачають відповідні до авторського погляду емоції [29, с. 95].

Водночас із трьома основними поняттями класичної риторики розглядають ще один, не менш значущий у процесі навчання риторики – «топос» (із гр. «місце») – загальне місце у промові, аргумент, мотив чи тема, які повторюються в тій самій чи в різних промовах. Топос можна розглядати і як уміння поставити правильну низку запитань (від загальних до конкретних), створити своєрідну схему для змістовного й логічного з'ясування якогось питання [29, с. 129].

Ці поняття постають як модуси риторичного впливу, які використовуються як складники формули особистісного прояву людини у слові. Тому можемо погодитися з думкою науковців про те, що:

- «етос» – слово утверджує моральні ідеали;
- «логос» – слово має бути розумним, нести певну раціональну ідею;
- «пафос» – слово має емоційно впливати на адресата.

Крім того, маємо враховувати «топос» – уміння скласти план, логічно та послідовно розмістити матеріал майбутнього висловлення, залежно від ситуації, з опорою на зразки.

Риторична підготовка учнів полягає не тільки в мовній та мовленнєвій підготовці школярів на уроках української мови, а також у формуванні їхнього світогляду, громадянської позиції, правової свідомості та соціальних якостей. Тому результат навчання риторики С. Омельчук убачає в набутті практичних мовленнєво-комунікативних умінь і навичок, які допоможуть учневі ефективно

висловлювати свої думки. А для ефективного засвоєння практичних риторичних умінь і навичок учителям необхідно звертатися і познайомити учнів із риторичним каноном – моделлю мовленнєвих дій, пов'язаних із побудовою висловлювання, чи зв'язного тексту (усного чи письмового) [51, с. 55].

Риторичний канон залишився незмінним з часів своєї появи, і визнається вітчизняними та зарубіжними науковцями. Традиційно виокремлюють такі його складники як:

– інвенція (лат. «винахід», «вигадка») – це перший етап, у якому розробляється гіпотеза майбутнього виступу. Основне завдання – вдало, доречно дібрати предмет розмови [34, с. 51];

– диспозиція (лат. «розташовую», «розміщую») – другий етап, на якому відбувається основні поняття про предмет виступу і визначаються правила оперування поняттями. Основне призначення – запропонувати набір положень у такій послідовності, щоб вони не суперечили одне одному, а переміщувалися з однієї частини в іншу до самого висновку [34, с. 51];

– елокуція (лат. «висловлююсь», «викладаю») – третій етап, на якому зосереджується увага на розкритті законів мовного вираження предмета спілкування [34, с. 51]. Основним завданням на цьому етапі є створення висловлення у єдиному стилі мовлення;

– елоквенція – підрозділ елокуції, який відповідає за фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури) [34, с. 51]. Л. Мацько, О. Мацько наголошують на тому, що тропи та фігури не просто засоби прямого прикрашання. Вони являють собою результат складних перетворень мисленнєвої та мовної енергії, що відбиває специфіку творчого мислення, художнього бачення предмета мовлення [31, с. 15];

– меморія (лат. «пам'ять», «згадка») – на цьому етапі відбувається процес запам'ятовування промови. Він передбачає не тільки механічне запам'ятовування необхідної інформації, а також збереження образності та цікавих деталей, наявних у промові [34, с. 51];

– акція (лат. «дія», «дозвіл») – підготовка оратора зовнішньо та внутрішньо до виступу [34, с. 52]. Оратор має не тільки добре знати зміст виступу, а також справляти приємне враження своєю зовнішністю, дикцією, умінням тримати паузу, володіти мімікою і жестами. Крім того, саме на цьому етапі необхідно мобілізувати усі сили та зберігати самоконтроль, щоб коригувати свої дії залежно від ситуації.

Новітньою є пропозиція Л. Мацько й О. Мацько щодо виокремлення ще одного етапу – «релаксація» (лат. «зменшення», «ослаблення»), який настає після виступу, коли спадає фізичне й інтелектуально-психологічне напруження. Науковці наголошують на тому, що цей стан найкраще використати для саморефлексії, тобто проаналізувати виступ, вдалі та невдалі моменти, знайти їм пояснення, зробити застереження на майбутнє, що слід переробити або зовсім не казати [31, с. 51–52].

В освіті, як і в суспільстві загалом, простежується тенденція використання практичної риторики, тобто задоволення потреб комунікативної діяльності. З огляду на це серед ключових понять риторики необхідно визначити закони, які керують процесами взаємодії мовця, тексту й аудиторії.

Закони риторики визначають у своїх працях С. Абрамович [1], Л. Нечволод [36], Г. Сагач [61], а саме:

– концептуальний: формування умінь усебічного аналізу предмета дослідження, побудова задуму й концепції;

– моделювання аудиторії: формування й розвиток умінь, які допоможуть мовцеві визначити характерні ознаки (соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні), тобто «портрет» будь-якої аудиторії;

– стратегічний: формування і розвиток умінь розробляти програму діяльності на основі створеної концепції та характеру аудиторії, визначати мету і завдання діяльності;

– тактичний: формування й розвиток умінь працювати з фактами, аргументами, задля активізації мисленнєвої діяльності співрозмовника, створення атмосфери інтелектуальної й емоційної співтворчості.

- мовленнєвий: розвиток умінь володіти словом.
- ефективної комунікації: уміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією.

- системно-аналітичний: формування й розвиток умінь спрямованих на аналіз і рефлексію діяльності, на основі власних відчуттів з метою навчитися робити висновки з помилок. Відповідає за нарощування ціннісного життєвого досвіду [36, с. 11–12].

Отже, процес оволодіння риторичними уміннями й навичками вимагає усебічної обізнаності, а також активує різні аспекти психічної діяльності людини. Таке навантаження на нервову систему виникає внаслідок того, що під час виголошення будь-якої промови, ведення дискусії або простого діалогу, мовець звертається не тільки до мовлення та мислення, а також активізує процеси пам'яті, уваги й уяви.

1.3. Психологічні чинники навчання практичної риторики в старшій школі

Практична риторика спрямована на міжособистісну комунікацію, а тому тісно пов'язана зі здобутками психології. Як ми зазначали раніше, науковці потрактовують практичну риторику як «науку успіху», тобто наголошують на тому, що у процесі мовлення ви можете переживати відчуття піднесеності (за умови успішної діяльності та відсутності будь-яких бар'єрів). Саме через те, що процес комунікації активізує як нижчі, так і вищі психічні процеси, науковці намагаються усебічно з'ясувати це питання.

В. Дружинін виокремлює категорію «спілкування» як одну з ключових у психології поряд із такими: «особистість», «мислення», «поведінка». Науковець зазначає, що спілкування є предметом дослідження не тільки психології, і через це пропонує дивитися на процес спілкування крізь призму її єдності з діяльністю людини. Дослідник радить розглядати спілкування як реалію

людських стосунків під час різноманітних видів спільної діяльності людей [57, с. 362–363].

Практична риторика покликана не тільки розв'язувати питання підготовки оратора до промови, а також має на меті полегшити процес міжособистісного спілкування за участі щонайменше двох осіб. Проте зарубіжних теоретиків та практиків передовсім цікавлять процеси впливу засобами мови та мовлення. Р. Крейг, звертаючись до здобутків експериментальної соціальної психології, зазначає, що «наука про комунікацію» теоретизує спілкування як процес вираження, взаємодії та впливу на психологічні механізми, стани та риси людини [71, с. 143]. Під час комунікації в індивіда проявляється спектр когнітивних, емоційних та поведінкових ефектів, на які можна успішно впливати, якщо використовувати здобутки психології та практичної риторики.

Жаклін Мейфілд і Мілтон Мейфілд, досліджуючи комунікацію у сферах ділового спілкування, наголошують на тому, що важливо досліджувати не тільки усне мовлення, а й писемне. Така позиція продиктована тим, що науковці розглядають ділові папери через комунікаційне керівництво, яке покликане відображати запити людей, залучати до спільної діяльності, або до розв'язання проблемних ситуацій [73, с. 3]. Науковці роблять висновок, що процеси комунікації в науковій галузі передбачають упровадження інновацій або ведення дискусії.

Здобутки практичної риторики спрямовані на забезпечення не тільки усної, а й писемної комунікації у багатопрофільних сферах з мультикультурними учасниками, яка має на меті забезпечення зв'язку між респондентами на відстані часу та простору, впливу на співрозмовника, збагачення різноманітних точок зору, розвитку пізнавальних процесів [27]. Б. Бадмаєв досліджує методики навчання писемного та усного мовлення в тісному зв'язку з мисленням. Психолог наголошує на тому, що наявність знань не завжди забезпечує успішність промови. Відсутність уміння говорити, висловлювати власні думки відбивається на психічному стані людини і, як

наслідок, на мовленні. Тому необхідно починати не з навчання ораторського мистецтва, або майстерності лектора, а з усвідомлення логіки будови будь-якого висловлення (мети, засобів та результату) [5, с. 243–244]. Науковець робить висновок про необхідність формування логічності мислення, умінь та навичок аргументації та переконання.

Практичний аспект риторики пов'язаний з різними галузями знань, проте сутність його залишається незмінною: озброєння навичками й уміннями діяльнісно-пошукового, навчально-пізнавального та комунікативного характеру. В. Шуляр розглядає формування риторичної особистості словесника й учня у процесі забезпечення літературної освіти старшокласників. Дослідник наголошує, що необхідно спрямувати розвиток учня на формування в нього культури мислення, мовлення, поведінки, спілкування, виконавської майстерності. Науковець пропонує розвивати кожен з цих здатностей як систему компетенцій, які мають такі якості:

- мислення (самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність, відкритість, ерудиція);

- мовлення (правильність, виразність, точність, ясність, стислість, аргументованість, ємність);

- поведінка (коректність, толерантність, конструктивність, ввічливість, невимушеність);

- спілкування (дотримання принципів еристики під час наукової полеміки);

- виконавська майстерність (правильна дикція, інтонація, доречна міміка, жестикуляція [70, с. 47–48].

М. Микитюк зазначає, що ритор – це митець, який уміє грати словом, впливає на емоції та почуття, переконує аудиторію [34, с. 6]. Мову науковець пропонує визначити як стан розуму в певний час, результат мислення, лакмус мислення [34, с. 59]. Адже мова дає змогу реалізуватися духовній особистості, оскільки моделює вчинки людини, підтримує в людині стан психологічної впевненості, рівноваги, дає відчуття перспективи, духовної опори.

Гармонійний розвиток вищих психічних процесів відбувається за умов активного залучення учнів до навчання. Для старшокласників доречно влаштовувати факультативи з театрального мистецтва, де в повному обсязі можна на практиці опанувати ораторськими вміннями та навичками. Цю позицію обстоює у своєму дослідженні Г. Новікова, наголошуючи на тому, що театр – мистецтво синтетичне. Така особливість забезпечує розвиток умінь правильно і красиво говорити, триматися перед аудиторією [50, с. 52]. На уроках театрального мистецтва кожен учень має змогу втілитися в іншу особистість, тим самим розвинути свою уяву, естетичне почуття, позбутися страху публічного виступу, подолати психофізіологічні бар'єри. Емоційний аспект таких уроків якнайкраще впливає на усі психічні процеси – відчуття, сприйняття, мислення, уяву й пам'ять.

Найбільше уваги приділяють процесам запам'ятовування як з боку аудиторії (скільки людина спроможна сприйняти і за яких умов), так само й з боку самого оратора (процеси запам'ятовування промови). В. Федоренко у своїх працях досліджує пам'ять, її механізми, властивості [64] й аналізує прийоми запам'ятовування [65]. Науковець пропонує також розглядати роботу пам'яті разом з учнями, подаючи матеріал у вигляді лекції з елементами бесіди та ігор. Такий підхід покликаний не тільки донести теоретичні відомості до учнів, а й залучає емоційний аспект особистості, що забезпечує краще запам'ятовування матеріалу. Дослідник пропонує використовувати візуальні засоби навчання (опорні конспекти, таблиці, схеми), а також не забувати про кількість інформації, яку людина може запам'ятати.

Для кращого сприймання й запам'ятовування інформації варто згадати про увагу, оскільки ці процеси дуже тісно пов'язані між собою. Нерідко ми пригадуємо те, що мимоволі захопило нас, і ще довше пам'ятаємо про те, що перейшло в довільну увагу. В. Бондаренко зазначає, що увагу аудиторії потрібно захопити й підтримувати протягом усього виступу, оскільки найменша дрібниця здатна відволікти навіть дорослу зацікавлену аудиторію [8]. Науковець зауважує, що найлегше увагу аудиторії забезпечити за умови

недовгого, насиченого, жвавого й емоційного виступу перед малою групою слухачів. Проте не завжди є змога обирати й працювати в комфортних умовах. Саме тому дослідник виокремлює періоди уваги, що приблизно дорівнюють 10–15 хвилинам. Максимальний спад уваги припадає після третього періоду, тобто приблизно на 45-й хвилині.

Низка досліджень присвячена тому, як максимально довго й ефективно забезпечити сталу увагу аудиторії. Це пояснюється передовсім розвитком того аспекту риторики, який пов'язаний з впливом на аудиторію, переконанням співрозмовника. О. Панасюк [52] дослідив теоретичні й практичні засади переконання та впливу, з'ясував особливості для двох категорій читачів: професіоналів (які працюють у системі «людина–людина») і для непрофесіоналів, яким доводиться людей переконувати не стільки на роботі, скільки в побуті – удома, серед друзів і знайомих. Поміж фахівців, які найбільше послуговуються риторикою у професійній діяльності, О. Панасюк визначає таких представників: адвокати, політики, педагоги. Дослідник наголошує на важливості вивчення представниками цих сфер курсів «Ораторської майстерності» і «Логіки», «Психориторики».

Прийоми підтримки та переключення уваги досліджує Кріс Андерсон [4], куратор щорічної конференції TED (з англ. technology, entertainment, design – технології, розваги, дизайн), мета якої полягає в поширенні різноманітних унікальних ідей із різних галузей для широкого загалу людей. У такому форматі зустрічей дуже важливо бути не тільки обізнаним спеціалістом у своїй галузі, харизматичною особистістю, а також уміти керувати увагою аудиторії, знімати напруження та дискомфорт, які можуть виникнути через велику кількість або складність матеріалу. Схожі ідеї розвивають українські науковці, зокрема А. Степура [67] створив посібник для ораторів початківців, де розкриває теоретичні основи та надає практичні рекомендації взаємодії з аудиторією, ілюструючи їх прикладами. В. Бондаренко пропонує використовувати такі прийоми підтримки уваги:

- питання до аудиторії або організація дискусії (довгу лекцію важко сприймати, тому такий прийом покликаний зробити не тільки паузу в монологі, а також сприяє рефлексії);
- звернення до окремих слухачів (особливо у випадках, коли така людина відволікається, й таким чином заважає оратору або іншим слухачам);
- несподіване коротке відхилення від теми (пауза для відпочинку, але не варто зловживати часом та використовувати багаторазово);
- демонстрація предмета (зادля переключення уваги з оратора на інший об'єкт, або фокусування на певній особливості предмета розмови);
- наближення до слухачів (цей прийом доволі дієвий особливо у малих групах або на уроках у школі, оскільки дає змогу контактувати з аудиторією, а подекуди й контролювати діяльність слухачів);
- розважальні елементи (особливо в другій половині виступу);
- «закон краю» (найбільше запам'ятовується початок та кінець промови, тому варто озвучити ключові моменти на початку, а потім повторити у висновках наприкінці) [8].

Період активного розвитку та формування психічних процесів припадає на час навчання дитини в закладах освіти, тому є багато розвідок методистів та психологів щодо з'ясування окремих проблемних питань. В. Ницета пропонує розглядати формування психічних процесів крізь призму навчальної діяльності, оскільки вони тісно пов'язані із засвоєнням дитиною соціального досвіду [41, с. 88–89]. Здобуваючи освіту, людина проходить процес розвитку, під час якого змінюються психічні властивості та моделі поведінки дитини. Науковець зазначає, що на ці процеси можна впливати за допомогою шкільної риторичної освіти, корегувати окремі риси особистості.

Таку позицію підтримує М. Галькевич, розглядаючи риторичну підготовку старшокласників через естетико-виховний аспект. Дослідниця наголошує на тому, що суспільні запити вимагають від закладів освіти сформувати духовно багату особистість, спроможну з позиції суспільно-естетичного ідеалу сприймати, оцінювати й усвідомлювати естетичне в мові,

мовленні, житті, мистецтві [10, с. 165–166]. Уроки риторики передовсім мають бути спрямовані на розвиток чуття мови, абстрактного мислення, емоційної пам'яті, продуктивних видів мовленнєвої діяльності. Тобто особистості, яка спроможна підтримати бесіду й відкрита до продуктивного спілкування.

В. Ницета наголошує у своїх дослідженнях на тому, що риторична компетентність передбачає володіння якостями особистості, які визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування [42, с. 253]. Саме забезпечення комплексного розвитку психічних процесів та емоційно-вольової сфери школярів, на думку науковця, має бути провідним під час навчання практичної риторики в межах вивчення курсу української мови. Дослідник зазначає, що органічно вплетена в освітню діяльність практична риторика може підвищити якість навчальної діяльності [42, с. 252]. Риторична діяльність покликана не тільки допомогти учневі засвоїти зразки національної культури спілкування, а також сприяти успішній самореалізації особистості, відкриває учневі нові сторони його характеру та нові горизонти творчої діяльності.

Отже, можемо простежити тісний зв'язок між практичною риторикою та психологією, який полягає в тому, що риторика звертається до теорії психології, досліджень, пов'язаних з вивченням особистості, психічних процесів та явищ, емоційно-вольової сфери, тоді коли психологія використовує матеріали практичної діяльності риторів, задля діагностування його як індивідуального носія певних якостей, механізмів впливу на аудиторію (малі та великі групи).

Висновки до першого розділу

У розділі з'ясовано теоретичні засади практичної риторики, основи формування риторичних умінь і навичок учнів. Розглянуто теоретичні відомості класичної риторики, які необхідні для розуміння й опанування практичною риторикою. Визначено ключові терміни та поняття, які є

наскрізними у вивченні риторики. Доведено, що термінологічна база практичної риторики продовжує доповнюватися завдяки новітнім дослідженням, проте загалом теоретичні напрацювання не зазнали істотних змін.

Встановлено психологічні чинники формування риторичних умінь і навичок учнів. Психологи розглядають аспекти навчання практичної риторики в тісному зв'язку з рівнем сформованості психічних процесів, емоційно-вольової сфери особистості. Під час розвитку риторичних умінь і навичок відбувається становлення духовно багатой мовної особистості, яка спроможна сприймати, оцінювати й усвідомлювати естетичне у своїх та чужих мові й мовленні.

Розглянуто прикладний аспект риторики, ключовими складниками якого визначають комунікацію та засоби впливу на аудиторію, оскільки сучасні реалії потребують від людини презентувати себе, власні оригінальні ідеї у суспільстві (особливо за кордоном, де набирають популярності TED конференції).

Отже, теорію практичної риторики закладено ще у ХХ столітті, проте активний розвиток відбувається здебільшого за межами України. Лише нещодавно почався період активного осмислення практичної риторики у розробках українських дослідників. Сучасні розвідки лінгводидактів спрямовані на розробку теоретичних основ навчання практичної риторики в школі з позиції об'єднання досягнень ґрунтується на лінгвістики, дидактики та психології.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Лінгводидактичні засади формування риторичної компетентності старшокласників

Лінгводидакти з'ясовують засади формування риторичної компетентності крізь призму мовної та мовленнєвої компетентностей, наявних міжпредметних зв'язків. М. Пентилюк розглядає риторику в єдності зі стилістикою, культурою мовлення та лінгвістикою тексту. Проаналізувавши цю єдність у програмах з української мови у середніх та старших класах, науковець ключові риторичні уміння та навички:

- сприймати усні й писемні висловлення різних типів і стилів мовлення;
- аналізувати тексти, висловлюючи власну думку про зміст і форму вираження;
- будувати висловлення різної тематики і структури;
- оцінювати текст з погляду його змісту, форми, задуму й мовного оформлення;
- створювати висловлення монологічного й діалогічного характеру відповідно до задуму, використовуючи ключові слова і речення, надаючи виразності мовному оформленню;
- розрізняти види і жанри красномовства й оцінювати їх ефективність, рівень впливу на аудиторію
- критично оцінювати власні висловлювання й редагувати їх зміст і виступати із власними повідомленнями з урахуванням ситуації мовлення [54, с. 84–85].

Оскільки процес опанування практичної риторики відбувався у контексті факультативних занять й окремих вкраплень в аспектних уроках та уроках розвитку мовлення, науковці здебільшого досліджували окремі види завдань, а

саме: створення опорного конспекту (І. Рада) [58]; вправи з інтонування текстів, створення партитури (Ю. Краснов) [26]; розглядали потенціал інтерактивного навчання як засобу формування риторичних умінь (Т. Марцінко) [30]. Проте уроки практичної риторики мають реалізовуватись у контексті ключових підходів сучасної освіти (компетентнісний, особистісно орієнтований і діяльнісний), визначених у навчальній програмі [35]. Специфічним підходом навчання практичної риторики в школі є текстоцентричний, оскільки вивчення цього розділу передбачає засвоєння матеріалу, набуття умінь і навичок за допомогою зразків промов видатних особистостей. На сучасному етапі розвитку технологій, ми можемо аналізувати діяльність риторів, використовуючи аудіо та відеоматеріали.

Уроки практичної риторики визначаються не тільки загальнодидактичними (науковість, систематичність, послідовність, доступність тощо) та лінгводидактичними принципами навчання (взаємозалежність мови і мислення, між- і внутрішньо предметного зв'язку, історичний, зв'язок навчання декількох мов тощо), а й специфічними принципами, визначених з урахуванням змісту та закономірностей діяльності в процесі підготовки учня-оратора (за В. Ницетою), а саме:

1) принцип практичного спрямування – уроки практичної риторики спрямовані на те, щоб створити умови для учнів з метою удосконалення комунікативних умінь і навичок;

2) принцип позитивної педагогічної взаємодії – як зазначалося у попередніх розділах, кожному людину можна навчити прийомам практичної риторики, щоб вона змогла презентувати себе у соціумі. Саме тому необхідно створювати «ситуації успіху», дотримуватися об'єктивності під час схвалення чи критики;

3) принцип гармонізуючого діалогу – оптимальна діалогічність на уроках допомагає об'єднати учасників дидактичної та комунікативної взаємодії. Практична риторика спрямована на прагматичне використання мовлення (повідомлення інформації, впливу на співрозмовника тощо);

4) принцип активного сприймання – впливає із попередніх і передбачає активне включення у комунікативний процес, що ставить вимогу бути не тільки активним мовцем, а також уміти активно слухати;

5) формування особистості через слово – формування мовної особистості шляхом ознайомлення із видатними персоналіями ораторів, зразками їх промов, здобутками світової та національної культури;

6) принцип аксіологізації – впливає з попереднього та передбачає формування ціннісних орієнтирів, з урахуванням світової та національної етики;

7) громадянського виховання – полягає у формуванні засобами риторики відповідальної, патріотичної людини, яка має активну життєву позицію;

8) принцип «мовленнєвого вчинку» – стверджує силу слова, яке може завдати більшу шкоду, аніж фізичний біль, оскільки впливає на психоемоційний стан особистості, довше залишається в пам'яті (практично закодує підсвідомість людини) [40, с. 16–18].

Питання систематизації вправ з риторики досліджували методисти, серед них Н. Голуб [14], В. Федоренко [66], Т. Федорчук [68]. Вагомий внесок у лінгводидактичних дослідженнях зробила З. Бакум, яка розробила систему фонетичних вправ для розвитку комунікативних умінь і навичок [7]. Лінгводидакт зауважує, що для навчання фонетики варто надавати перевагу вправам усного характеру [6, с. 143], що буде більше впливати на формування мовної та мовленнєвої компетентності учнів, що в свою чергу стане підґрунтям для опанування риторичними вміннями й навичками.

Відповідно до визначених у навчальній програмі змісту та мети навчання практичної риторики, а також принципів навчання розглядаємо систему вправ з риторики, запропоновану Н. Голуб, яку використаємо в третьому розділі нашого дослідження. За рівнем сформованості риторичних умінь і навичок виокремлюємо вправи:

1) підготовчі – спрямовані на формування вмій психологічно налаштувати себе на успішний виступ, визначити тему виступу,

формулювати мету, тези, моделювати аудиторію, добирати й опрацювати матеріал;

2) тренувальні – сприяють тренуванню дихання, голосу, дикції, інтонації, пам'яті; відпрацюванню жестів і міміки; формуванню навичок виголошення промови частинами і повністю;

3) творчі – спрямовані на формування умінь і навичок композиційно, логічно і стилістично правильно будувати текст виступу, використовувати елементи зацікавлення аудиторії тощо;

4) аналітичні – розвивають аналітичне мислення, формують уміння й навички риторичного аналізу тексту чи його частин, публічного виступу [14, с. 3].

Позитивний відгук на впровадження практичної риторики висловлює В. Федоренко. Науковець визначає, що потреба «риторизації» курсу мови очевидна, оскільки людина не може обійтися без основ риторичної майстерності як у сфері професійної діяльності, так і поза нею. Потребами суспільства на перший план висунуто уміння вести конструктивний діалог, організувати процес спілкування, збирати, аналізувати й інтерпретувати потрібну інформацію, вміти користуватися засобами масової інформації та спілкуватися з громадськістю [66, с. 4–5].

В. Федоренко наголошує на тому, що елементи красномовства у процесі вивчення мови і здобуття освіти загалом, дають змогу збагатити учнів відомостями, що забезпечать загальний інтелектуальний розвиток і розширення кругозору, а також інформацією, необхідною для подальшого зростання психофізіологічних особливостей (уяви, уваги, пам'яті). Тобто уроки риторики покликані підготувати дитину до життя, задовольнити її потреби у самостійності, соціальній та творчій активності й успішності, допомогти виробити та засвоїти стратегії співпраці [66, с. 5–6]. У дослідженні автор робить висновок про те, що впровадження елементів практичної риторики у вигляді окремого предмета, спеціальних курсів або факультативів, значною мірою посилить мовленнєву підготовку школярів, озброєння їх ключовими

мовленнєвими та риторичними компетенціями, навичками активного мовного самовираження і впливу на інших за допомогою слова.

Л. Пруняк, В. Пруняк розглядають потребу у формуванні риторичної компетентності як необхідність, що продиктована процесами глобалізації та розширення повсякденних контактів між людьми. Науковці також наголошують на тому, що риторика враховує загальні закономірності мовленнєвої поведінки учнів різних вікових груп, і має на меті забезпечення взаєморозуміння та вироблення навичок уникнення і вирішення конфліктів та конфліктогенних ситуацій. Такий підхід забезпечує розкриття творчого потенціалу особистості, її талантів, відкриває нові перспективи, підвищує самооцінку учнів. Оволодіння риторичною компетентністю вчені вбачають у розвитку гармонійної, всебічно розвинутої, неповторної особистості, яка не тільки вміє доводити власну думку, а й є носієм етичних та духовних традицій свого народу [56, с. 96–98].

Спираючись на досвід практичного упровадження риторики в освітній процес, Л. Русалкіна та С. Косянчук указують на необхідність виховання сили слова змалку, професійно, системно і продумано. Дослідники зазначають, що цей процес складний, адже передбачає не тільки ознайомлення з класичними дисциплінами (історією риторики і красномовства, класичною та національною риторичною спадщиною, законами риторики), а дати змогу кожному учню максимально проявити себе як особистості та майбутньому фахівцеві. На основі цього вчителі-практики визначають, що у процесі оволодіння практичною риторикою учні мають набути уміння:

- розуміти і виявляти специфіку виступів і риторичних текстів із скарбниці українського та світового мистецтва;
- вести розгорнутий монолог стосовно будь-якої проблеми;
- будувати конструктивну бесіду;
- володіти етикою оратора;
- володіти полемічним мистецтвом, культурою конструктивного діалогу та полілогу [59, с. 28–30].

Проаналізувавши напрацювання В. Нищети, можемо говорити про те, що науковець зробив свій внесок щодо дослідження та розроблення риторичного підходу до навчання мови крізь призму психолого-педагогічних знань. Він приділяє багато уваги особистості педагога, який за допомогою вивчення основ риторичної діяльності зможе організувати педагогічне спілкування «як ефективну комунікацію з погляду цілей педагогічного впливу на учнів» [48, с. 109]. Зважаючи на двобічність процесу навчання, закликає приділяти увагу розвитку учнів як активних учасників риторичної діяльності.

На думку В. Нищети, людина стає особистістю в процесі включення в систему суспільних відносин в результаті інтеріоризації та вербалізації процесів у свідомості. Науковець наголошує на тому, що формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови варто розглядати в контексті розвитку пізнавальних психічних процесів школярів [41, с. 91]. Адже розвиток психічних процесів відбувається у результаті включеності дитини у навчальну діяльність, і пов'язаний із засвоєнням дитиною соціального досвіду. Саме тому можна говорити про те, що у процесі здобуття освіти людина змінює саму себе, оскільки відбуваються зміни її психічних властивостей і поведінки.

Ураховуючи психолого-педагогічні напрацювання щодо розвитку риторичної компетентності в умовах сучасної школи В. Нищета наголошує на особливій тактиці навчання мови [47, с. 210]. Дослідник визначає риторичний підхід до навчання української мови як діяльність, спрямовану на оволодіння ефективним та оптимальним мовленням систему педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів, суб'єкти якого залучаються до усвідомленої й рефлексійної мовленнєвої комунікації, використання мовних і риторичних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення [42, с. 250]. А стратегічною метою цього підходу є формування риторичної компетентності, яку науковець визначає як вищий рівень комунікативної компетентності; володіння риторичними знаннями, уміннями та навичками, якостями особистості, що

визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування, реалізовані й закріплені в досвіді комунікативної та риторичної діяльності.

Отже, навчання практичної риторики має спиратися на ключові (компетентнісний, особистісно орієнтований і діяльнісний) та специфічні (текстоцентричний) підходи сучасної освіти, визначатися у контексті загальнодидактичних (науковість, систематичність, послідовність, доступність), лінгводидактичних (взаємозалежність мови і мислення, між- і внутрішньо предметного зв'язку, історичний, зв'язок навчання декількох мов тощо), та специфічних принципів (принцип практичного спрямування; принцип позитивної педагогічної взаємодії; принцип гармонізуючого діалогу; принцип активного сприймання; принцип «мовленнєвого вчинку» тощо). Уроки практичної риторики мають сприяти розвитку компетентної особистості, спроможної реалізувати себе у соціумі.

2.2. Аналіз програм і підручників з української мови в контексті досліджуваної проблеми

У зв'язку з реформами в освітній галузі, яка почалася зі створення нової української школи, поступових змін зазнають і сучасні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. У своєму дослідженні ми розглядаємо навчальні програми з української мови для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджені Наказом Міністерства освіти і науки України, з урахуванням вимог визначених у Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти.

У навчальній програмі зазначено, що мета курсу української мови у старших класах полягає в узагальненні й систематизації знань, здобутих у процесі вивчення основного курсу української мови, а також їхньому поглибленні відповідно до вимог, що ставляться перед абітурієнтами й студентами середніх та і вищих закладів освіти, піднесенні культури мовлення учнів. Реалізація цієї мети полягає насамперед в удосконаленні вмінь

ефективного оперування мовними й мовленнєвими знаннями, зокрема стилістичними, текстотворчими, риторичними.

У процесі навчання української мови перед учителем постає необхідність розв'язати загальноосвітні, виховні й практичні завдання, а саме:

- підготувати старшокласників до використання мовних ресурсів в усіх ланках виробничої і невиробничої сфери;

- сформувати в них уміння й навички доцільного використання мовних засобів у різних життєвих ситуаціях із дотриманням українського мовленнєвого етикету;

- виховувати в старшокласників шанобливе ставлення до української мови як державної;

- створити умови для свідомого опанування учнями міцних знань про українську мову (її лексичний склад, граматичну будову, текстотворчі ресурси як основи для формування мовних та мовленнєвих умінь і навичок);

- виробити в старшокласників потребу в постійному вдосконаленні рівня знань, культури мовлення [35, с. 2–3].

Аналізуючи навчальні програми за української мови, методисти та вчителі-практики відзначали, що у процесі навчання мови закладено риторичний аспект. В. Ницета наголошує на тому, що риторичний зміст закладений не лише в мовленнєвій і мовній змістових лініях програми з української мови, але й у соціокультурній і діяльнісній змістових лініях [42, с. 251]. Процес опанування мови та мовлення тісно пов'язаний із формування риторичних умінь і навичок.

У програмі йдеться про те, що потреба вивчення основ риторики зумовлена її суспільними функціями: виховання ратора як гідного громадянина, компетентного у публічному мовленні; визначення норм і правил публічної аргументації, що забезпечують продуктивне обговорення важливих для суспільства проблем; організація базових мовленнєвих суспільних відносин; визначення критеріїв оцінювання публічної діяльності, на основі яких добирають осіб, здатних обіймати відповідальні посади.

Знання елементів практичної риторики дасть змогу забезпечити формування в учнів таких життєвоважливих умінь і навичок:

- орієнтуватися у ситуаціях спілкування;
- будувати діалог залежно від цілей спілкування й соціального контексту;
- надавати висловленню сенсу і змісту засобами лексики, фразеології й граматики;
- ініціювати, підтримувати, розвивати й завершувати спілкування;
- налагоджувати гармонійні стосунки з людьми;
- бути переконливим у своїх висловленнях, бажаним співрозмовником, привабливим і впливовим оратором [35, с. 7].

Вивчення риторики є своєрідним практикумом із перевірки комунікативної компетентності здобувачів освіти, покликаний підготувати особистість до активного та продуктивного життя в сучасному інформаційному просторі.

У навчальній програмі з української мови для 10–11 класів (рівень стандарту) на опанування розділу «Практична риторика» відведено 15 годин (9 годин у першому півріччі та 7 годин у другому) у десятому класі, й 16 годин (10 і 6 годин для кожного півріччя) в одинадцятому. Варто зазначити, що для цього розділу не розписано мовну змістову лінію, оскільки уроки практичної риторики мають бути спрямовані на створення ситуацій для апробації сформованих у попередніх класах мовленнєвих умінь та навичок.

У мовленнєвій змістовій лінії прописано тематичні блоки, якими мають оволодіти учні, подано рекомендовані види робіт. Наприклад, у десятому класі учні мають ознайомитися у першому півріччі з такими тематичними блоками.

1. Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна. Роль риторики в сучасному світі.

2. Мовленнєва ситуація. Елементи мовленнєвої ситуації (мовець (адресат), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування).

3. Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність, доброзичливість). Риси гарного співрозмовника. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця.

4. Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання. Моделювання аудиторії. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту.

5. Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу. Види читання і записування тексту виступу. Естетика тексту.

6. Ефективність мовлення. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки. Комунікативний намір.

7. Мовленнєвий вчинок. Мовленнєва подія [35, с. 17–18].

Зважаючи на те, що попередній розділ у програмі пропонує до розгляду питання лексичної норми, пригадати відомості про синоніми, антоніми, пароніми та фразеологізми, учням не буде важко поринути у процеси моделювання аудиторії, або ситуацій спілкування; написання тексту публічного виступу; добору аргументів та фразеологізмів до конкретної тези; аналізу змісту висловлень відомих діячів; створення висловлення щодо особистого ставлення до почутого тощо.

У навчальній програмі очікувані результати, які мають знаннєвий, діяльнісний, ціннісний, емоційний і поведінковий компонент. Відповідно до розглянутих тем для десятого класу, зазначимо якими знаннями, уміннями та навичками мають оволодіти учні.

Знаннєвий компонент передбачає те, що учні:

– розуміють суть ключових понять («риторика», «мовленнєва ситуація», «мовець», «аудиторія», «текст», «комунікативний намір», «мовленнєвий вчинок»), важливість риторики й риторичних умінь у житті;

– називають умови успішного спілкування й риси, які мають бути притаманні цікавому мовцеві та співрозмовникові;

– визначають етапи підготовки виступу;

– відрізняють мовленнєву дію й мовленнєвий вчинок;

– виявляють комунікативні наміри мовця.

У діяльнісному компоненті навчальної програми визначено якими вміннями та навичками мають оволодіти учні:

– організують свою діяльність (мотивують, ставлять цілі, планують, прогнозують, контролюють, здійснюють рефлексію, коригують);

– володіють навичками ознайомлювального й вивчального (поглибленого) читання;

– уміють моделювати аудиторію й налагоджувати контакт зі слухачем (слухачами);

– знаходять і зіставляють різні тексти публічних виступів, уміють підготувати текст власного виступу;

– аналізують чужий і власний текст;

– виступають публічно;

– порівнюють, аналізують, оцінюють мовленнєві вчинки тощо [35, с. 17].

У ціннісному компоненті визначено загальні (учні мають розглядати мову й уміння спілкуватися як цінність) та специфічні (висловлюють своє ставлення до риторики; відчувають відповідальність за мовленнєві вчинки) складові особистісного розвитку здобувачів освіти.

Невід’ємним складником освітнього процесу є емоційно-вольова сфера людини. Саме тому необхідно враховувати емоційний компонент навчання практичної риторики, що передбачає відчуття задоволення від добре виголошеної промови; прагнення показати кращі результати своєї роботи; захоплення гарними промовама відомих ораторів, які викликають прагнення наслідувати їх.

Виховний аспект освітнього процесу зафіксовано у поведінковому компоненті, який передбачає те, що після опанування першого тематичного блоку учні зможуть:

– ініціювати обговорення публічних промов;

– висловити пропозиції щодо вдосконалення риторичної майстерності;

– демонструвати впевненість під час виголошення промови й активність у розгляді питань теми;

– брати на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки [35, с. 18].

Під час опанування практичної риторики варто ознайомити учнів теоретичними відомостями класичної риторики, але робити це дозовано. Ці уроки мають допомогти розкритися учням, створити ситуацію успіху, та задовольнити запити сучасного суспільства.

У соціокультурній змістовій лінії визначено орієнтовні теми для обговорення на уроках практичної риторики, якими варто керуватися, добираючи тексти, записи промов, завдання та вправи. Наприклад: привабливість і цінність життя; освіта як складник успіху; суспільні статуси людини; принципи як «центри» людського життя; культура мовлення пов'язана з культурою мислення; ознаки толерантної поведінки тощо [35, с. 19].

За сучасними вимогами, на уроках мають реалізовуватися чотири наскрізні лінії: здоров'я і безпека; громадянська відповідальність; екологічна безпека і сталий розвиток; підприємливість і фінансова грамотність. Ці лінії покликані ще більше наблизити освітній процес до життя. У досліджуваному тематичному блоці наскрізні лінії покликані розкрити такі питання:

1. Хороші й погані звички. Подолання залежності від згубних звичок.
2. Приклади відповідального ставлення до життя й навчання. Колективна й особиста відповідальність.
3. Екологічні проблеми твого краю. Жити у злагоді з природою й людьми. Екологія мовлення.
4. Формула успіху людини. Доброчинність як найбільша цінність і шанована риса лідера. Планування фінансового добробуту. Відповідальність за фінансові проблеми в родині [35, с. 19].

Після опанування повного курсу практичної риторики в одинадцятому класі учні мають не тільки знати терміни, поняття та закони риторики, а також уміти користуватися мовленнєвими жанрами у різних ситуаціях спілкування; створювати оригінальні тексти; усвідомлювати важливість володіння жанровим

багатством; розуміти зв'язок між вивченням риторики і формуванням соціально важливих умінь і навичок; аналізувати і проводити самоаналіз навчальної та комунікативної діяльності тощо [35, с. 40]. Тобто знання, уміння й навички, здобуті на аспектних уроках української мови, доповнені відомостями з риторики, мають сприяти становленню гармонійної мовної особистості.

Отже, розділ навчальної програми «Практична риторика» передбачає опанування теоретичного мінімуму з практичної риторики, формування риторичних умінь і навичок, які стають надбудовою до знань, умінь і навичок, сформованих під час вивчення курсу «Українська мова» в середніх класах. Цей розділ продовжує загальну стратегію освітнього процесу для старшокласників – систематизувати знання, удосконалили уміння і навички, проте більшою мірою використовує прикладний аспект, наближує до реальних життєвих потреб (міжособистісне спілкування, вміння продемонструвати себе у суспільстві, доречне використання тропів, кліше тощо).

Для дослідження було проаналізовано підручник «Українська мова» для десятого класу О. Аврамека [2]. Навчальну книгу створено відповідно до чинної програми, з наявними відповідними розділами: «Вступ», «Лексична норма», «Практична риторика», «Орфоепічна норма», «Орфографічна норма», «Морфологічна норма», «Практична риторика». Частина присвячені вивченню практичної риторики складаються з параграфів, які відповідають змісту мовленнєвої змістової лінії програми. У підручнику розміщено умовні позначення, що полегшують сприйняття інформації та привертають увагу до ключових і додаткових підрозділів: «Спостереження», «Ключ-відповідь», «Тестові завдання», «Творче завдання», «Глумачний словник», «Культура слова», «Домашнє завдання», «Матеріали мережі Інтернет».

Навчальну книгу побудовано відповідно до загальнонаукових принципів, а саме науковості, систематичності та послідовності, доступності та практичної спрямованості, реалізовані у доборі фактичного матеріалу й практичних завдань. Кожний із параграфів розділу «Практична риторика» в підручнику містить такі компоненти як:

- спостереження (над мовним матеріалом, за ситуацією з життя, або діяльністю відомої людини);
- теоретичний блок (у якому подано відомості до відповідного параграфа);
- артикулювання чистомовок;
- тексти для аналізу (художні, публіцистичні, віршовані твори, приклади інтерв'ю, статей, рецензій тощо);
- завдання творчого характеру (створення власних текстів, підготовка виступів, диспутів тощо).

Як допоміжний матеріал використано покликання на ресурси мережі Інтернет, подано тлумачення окремих слів і понять, створення візуальних матеріалів (презентації, окремі слайди) для доповідей. Підручник містить достатню кількість ілюстративного матеріалу та постатей не тільки минулих століть і відомих людей з інших країн, а й сучасних українських телеведучих, репортерів, співаків, письменників, журналістів та блогерів.

Отже, можна зробити висновок, що матеріал підручника побудований за вимогами програми за принципом практичної спрямованості навчання, що знаходить прояв у збагаченні та удосконаленні мовлення учнів. Наприклад за допомогою чистомовок можна корегувати артикуляцію окремих звуків, привчити старшокласників «розігріватися» на уроці або перед виступом, таким чином знімаючи скутість м'язів мовленнєвого апарату та психічну напругу. Більшість поданих у підручнику вправ передбачають обговорення проблемних ситуацій, або диспутів з певних питань, що сприяють стимулюванню мисленнєвої діяльності, удосконаленню в учнів уміння доводити власну позицію, толерантно ставитися до співрозмовника чи опонента, наводити аргументи й доречні приклади з життя.

Проаналізовано підручник «Українська мова» для одинадцятого класу О. Аврамека [3], який створено відповідно до чинної програми й загальнонаукових принципів, а саме науковості, систематичності та послідовності, доступності та практичної спрямованості.. Він містить розділи:

«Вступ», «Практична риторика», «Морфологічна норма», «Синтаксична норма», «Пунктуаційна норма», «Стилістична норма», «Практична риторика».

Варто зазначити, що компоненти схожі на ті, що пропонувались у попередній частині. Проте, на відміну від підручника для десятого класу, у цій навчальній книзі запропоновані тести для самоперевірки, а загальна тематична насиченість текстів спрямована на розкриття здобутків українських діячів.

Крім того, у рубриці «Культура слова» додано таблиці із зразками неправильного й правильного вживання словосполучень (*влучний вираз – влучний вислів, п'ять гривен – п'ять гривень тощо*), а також додаткові матеріали з помітками «До речі...» (подано цікаві факти про буденні речі), «Зауважте!» (висвітлено найбільш розповсюджені орфографічні та орфоепічні помилки).

Отже, підручники з української мови для старших класів відповідають усім вимогам нормативних документів, передбачають формування в учнів уявлення про рівень розвитку сучасної української літературної мови, світових і національних здобутків у різних галузях, сприяють процесу формування мовної особистості, допомагають розкрити потенціал та озброїтися вміннями й навичками красномовства майбутніх речників нашої держави.

2.3. Діагностування рівня сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів

Аналіз стану формування риторичної компетентності учнів передбачає вивчення емпіричних фактів, що відображають рівень загальних та спеціальних (мовних) знань, сформованість мовних і мовленнєвих умінь і навичок в процесі навчання курсу української мови в школі.

Завданням дослідження є добір діагностичних завдань задля визначення рівня сформованості риторичної компетентності учнів старших класів.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні рівня сформованості риторичної компетентності учнів, а саме: *аудіювання та читання – уміння сприймати*

чуже мовлення (розуміти фактичний зміст повідомлень, розрізняти емоційно-оцінну інформацію, розпізнавати засоби впливу на слухача; ознайомлювальне читання та сканування тексту з метою швидкого виявлення теми й ідеї тексту, пошуку ключового факту); **говоріння, письмо – створення оригінального тексту** (створення власних висловлень, есе, дотримуючись логіки викладу думок і використовуючи стилістичні фігури, мовні кліше); **риторичні уміння** (виголошення власного тексту, презентація й аргументація власної точки зору, здатність до ефективного спілкування, уміння проводити аналіз і самоаналіз).

Задля встановлення рівня сформованості **риторичної** компетентності було запропоновано комплексну роботу, що складалась із завдань, що передбачали перевірку знань та умінь старшокласників, а саме:

- артикулювати чистомовки;
- визначати ідейне навантаження текстів виступів;
- інтонування (створення партитури) тексту;
- визначати у тексті стилістичні фігури;
- створювати оригінальні тексти різних жанрів;
- уміти підготуватися до виголошення короткої промови.

Завдання для перевірки рівня сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів

1. Прочитайте чистомовки, чітко артикулюючи їх.

***

Бурі бобри брід перебрели.

Забули бобри забрати торби.

***

Пік біля кіп картоплю Прокіп.

Прийшов Прокіп – налив окріп.

Іде Гаврило – ще не зварилось.

Прийшов Денис – налив сім мис.

Прийшов Тарас – з'їв все враз.

2. Підготуйте партитуру тексту й виразно прочитайте його.

У Японії учень, перед тим як отримати дозвіл на навчання в монастирі, має особисто зустрітися з учителем. За традицією учитель повинен приготувати чай.

Якось обдарований та гідний уваги учень прийшов до вчителя для такої співбесіди. Коли вони сіли за стіл, юнак з натхненням почав розповідати про свої таланти й знання.

Майстер запропонував йому вишити чаю. Учень погодився й... без будь-якої паузи продовжив розповідь.

Раптом учень злякано підскочив, тому що чай розлився на підлогу та йому на ноги. «Учителю, чашка така наповнена, що чай ллється через край!» – закричав він.

Учитель тим часом продовжував лити чай, і гаряча рідина розтікалася по столу й підлозі. «Ти робиш так само, – відповів учитель. – Будь ласка, іди й повертайся тоді, коли відчуєш більшу потребу в моєму навчанні» (Притча).

3. Розташуйте подані уривки з виступів у такій послідовності: 1) з розважального виступу; 2) з виступу з метою переконати; 3) з виступу з метою надихнути або спонукати; 4) з інформаційного виступу.

***

Розповім про наш перший проект ... Ми, італійці, вирішили навчити жителів Замбії вирощувати овочі. Ми приїхали з нашими італійськими насінням на південь Замбії, в абсолютно чудову долину в пониззі річки Замбезі, і стали вчити місцевих жителів вирощувати італійські помідори і цукіні і... Зрозуміло, місцевим жителям це було абсолютно нецікаво... Ми були вражені, що люди, які жили в такій родючій долині, не займаються сільським господарством. Але, замість того щоб питати у них, як вони дійшли до такого життя, ми просто сказали: «Слава богу, що ми знаходимося тут. Ми прибули вчасно, щоб врятувати жителів Замбії від голоду». Звичайно ж, в Африці все росте прекрасно. Ми виростили чудові помідори... Ми самі не вірили своїм очам. Ми говорили замбійцям: «Подивіться, як легко у вас все вирощувати!» Але коли помідори дозріли і почервоніли, з річки вилізли двісті гіпопотамів, які

все зжерли за одну ніч. І тоді ми сказали: «Боже мій, це ж бегемоти!» А замбійці відповіли: «А ви що хотіли? Ось тому ми і не займаємося сільським господарством!»

Ернесто Сероллі

***

Дістаньте й прочитайте прекрасно видану й чудову за змістом книжку Яреми Гояна «Воскреснемо!». Ця опоетизована хрестоматія про наших світочів стане в пригоді і вчителям, і учням, і всім, хто не байдужий до нашої держави, її мови, духовних цінностей. Книга сповнена великої любові до тих, про кого пише письменник, цікавих роз-повідей про Василя Стефаніка, Василя Касіяна, Юрія Федьковича, Марка Черемшину, Ольгу Кобилянську.

(З виступу на нараді)

***

У мене є мрія, що настане день, коли наша нація повстане і доживе до істинного сенсу свого девізу: «Ми вважаємо самоочевидним, що всі люди створені рівними».

У мене є мрія, що на червоних пагорбах Джорджії настане день, коли сини колишніх рабів і сини колишніх рабовласників зможуть сидіти разом за столом братства ...

У мене є мрія, що настане день, коли четверо моїх дітей будуть жити в країні, де про них будуть судити не за кольором їх шкіри, а по тому, що вони собою представляють.

Мартін Лютер Кінг

***

Питання української мови в нашому суспільстві, у сфері медицини зокрема, для мене завжди було актуальним і, на жаль, болючим. Болючим тому, що за 42 роки мого проживання в Києві і роботи як медика-науковця доводилося зазнати всякого, і лише тому, що постійно спілкувався українською. Говорю не як фахівець з мовних питань, а як українець, який засвоїв мову галицьких українців, знайомий з літературою й мовою діаспори,

проте вже давно «онаддніпрянився». Погоджуюся з багатьма пропозиціями щодо змін до українського правопису, проте не сприймаю "и" на початку незапозичених слів. Малоприйнятним вважаю відмінювання запозичених слів на -о. Моя думка – судження одного з тих, кому доведеться сприймати нововведення до правопису. Філологи мали б взяти до уваги латинський висів «Ut fiat et altera pars auditor» («Хай буде вислухана інша сторона») і справді прислухатися до думки «споживачів» продуктів їхньої діяльності. Не лікувати хворого (а нашу мову вганяли у хворобу десятиліттями) тільки тому, що метод може бути «насильницьким» не можна собі дозволити. Проте оберегти пацієнта від зайвих травм необхідно.

(З виступу на зборах)

4. Визначте стилістичні фігури у тексті (інверсія, паралелізм, антитеза, градація, риторичне питання).

А. На білу гречку впали роси,

Веселі бджоли відгули,

Замовкло поле стоголосе

В обіймах золотої мли

М. Рильський

Б. Ой у лузі червона калина

Похилилася.

Чого ж наша славна Україна

Зажурилася.

А ми ж тую червону калину

Підіймемо.

А ми ж нашу славну Україну

Гей, гей, та й розвеселимо.

(Народна пісня)

В. Всякий, хто вище, то нижчою гне, – дужий безсильного давить і жме, бідний багатого певний слуга, корчиться, гнеться пред ним, як дуга (І. Котляревський).

Г. *А ми дивились та мовчачи, та мовчки чухали чуби. Німії, подлії раби! Підніжки царській, лакеї капрала п'яного* (Т. Шевченко).

Д. *І навіщо я сюди прийшов? Удома набагато краще...*

5. Напишіть есе на одну із запропонованих тем та підготуйтеся до виголошення його перед аудиторією.

А. *Поразка – це наука. Ніяка перемога так не вчить...*

Б. *Критикувати – значить пояснювати, що я зробив би не так, коли б умів* (Карел Чапек).

В. *Ніколи не буваєш багатослівним, якщо кажеш саме те, що хочеш сказати* (Ежен Делакруа).

За допомогою поданих завдань можемо визначити рівень сформованості риторичної компетентності учнів (навіть на аспектних уроках навчання української мови) та скорегувати за допомогою відповідних методів та прийомів виявлені проблеми.

На базі проходження психолого педагогічної практики у КСШ № 74 були використані розроблені завдання задля визначення рівня сформованості риторичної компетентності учнів 10-го класу (30 осіб) під час уроків та факультативних занять.

Таблиця 1. Рівні сформованості риторичної компетентності учнів у процесі навчання української мови

Рівень	Результат
Початковий	6 учнів (20%)
Достатній	11 учнів (37%)
Середній	10 учнів (33%)
Високий	3 учні (10%)

За поданою таблицею 20% учнів мають початковий рівень, що характеризується загальним низьким рівнем сформованості комунікативної компетентності. Учні, які отримали такий результат слабо орієнтуються в термінології, не спроможні чітко та логічно формулювати власні думки,

оперують збіднілою й одноманітною лексикою, навіть за наявної партитури тексту не можуть виразно прочитати текст.

Достатній рівень мають 37% учнів. Усне та письмне мовлення в таких старшокласників характеризується зв'язністю, наявні логічні зв'язки між частинами тексту, проте знаходимо недоліки пов'язані з поверховістю у викладі думок, нерозрізненням основної та другорядної інформації, неточним інтонуванням, а також є похибки, допущені через прогалини у знаннях.

Середній рівень мають 33% учнів. Їх характеризує спроможність створити достатньо оригінальний текст, використовуючи стилістичні фігури, усне й письмове мовлення характеризується незначними відхиленнями від теми, що спричиняє порушення послідовності викладу. Крім того, ці учні не бояться виголошувати власні думки на загал, проте недостатньо володіють невербальною складовою публічного виступу (поза, міміка, жести).

Високий рівень отримали 3 учні (10%), які здатні створити та представити аудиторії оригінальний, логічний, зв'язний текст, до якого дібрані влучні аргументи, зацікавити слухача вербальними та невербальними аспектами виступу. Багата лексика і теоретична обізнаність дозволяють вдало презентувати власні досягнення.

Рівень сформованості риторичних умінь і навичок учнів перебуває на рівні «нижче середнього», оскільки більшість учнів показали середній та достатній рівень сформованості мовних, мовленнєвих і риторичних умінь і навичок.

Труднощі під час виконання виникли під час виконання завдань: «визначте стилістичні фігури в тексті», «напишіть есе на одну із запропонованих тем та підготуйтеся до виголошення його перед аудиторією» – учні недостатньо володіють теорією, не вміють створити зв'язний текст із мінімальною частиною ліричних відступів. Окремо варто зазначити про психічні бар'єри, які виникали в окремих учнів під час виголошення промови.

Отже, необхідно створити таку методику, за якої рівень сформованості риторичних умінь і навичок зростатиме, сприятиме розвитку усного та

писемного мовлення, здатності учнів створювати та презентувати оригінальні зв'язні тексти, поглиблювати знання та удосконалювати уміння й навички зі стилістики (тропи, складання партитури, інтонування). Крім того, варто вдосконалювати здатність створювати не тільки монологи, а й діалоги та полілоги, задля розвитку вміння дискутувати, висувати аргументи, вислуховувати співбесідника чи опонента; а також виконувати завдання задля подолання психічних бар'єрів (страху перед аудиторією, скованості під час виступів) тощо.

Висновки до другого розділу

У розділі проаналізовано стан сформованості риторичної компетентності в учнів старших класів.

З'ясовано лінгводидактичні основи формування риторичних умінь і навичок. Робота над формуванням риторичної компетентності є особливим складником у системі навчання української мови. В основу роботи над формуванням риторичної компетентності учнів покладаємо такі підходи, як особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний і текстоцентричний.

Зазначено, що формування риторичної компетентності відбувається не тільки у старших класах. Цей процес починається майже з початкової ланки (коли учень починає створювати зв'язні короткі висловлення) і не обмежується лише уроками з вивчення мови чи літератури. Риторизація освіти стимулює практично й творчо застосовувати здобуті знання про літературну мову.

Формування риторичної компетентності тісно пов'язане з рівнем мовної, мовленнєвої й комунікативної компетентностей, опирається на ті ж принципи навчання, проте додає специфічні вимоги до знань, умінь та навичок учнів: розуміти і виявляти специфіку виступів, вести розгорнутий монолог з метою висвітлення певного питання, будувати конструктивний діалог, володіти етикою оратора, бути відповідальним за «мовні вчинки».

Проаналізовано програми і підручники з української мови. У навчальній програмі визначено місце практичної риторики в процесі навчання української мови, прописано вимоги щодо процесу навчання практичної риторики, визначено очікувані результати навчання. Засвідчено тісний зв'язок риторичної компетентності з мовленнєвою, оскільки програмою передбачено вивчення практичної риторики у мовленнєвій змістовій лінії, та з мовною (процес набуття риторичних умінь і навичок ґрунтується на знаннях з сучасної української літературної мови). Загалом вивчення розділу «Практична риторика» у старших класах підпорядковується загальному вектору вивчення української мови учнями старших класів, а саме: поглибленню, узагальненню й систематизації знань, удосконаленню умінь та навичок.

Проаналізовано підручники з української мови О. Авраменка для десятого й одинадцятого класів. З'ясовано, що в підручниках реалізовано загальнонаукові принципи науковості, систематичності, наступності та доступності, розміщенні завдання із наявними внутрішньопредметними і міжпредметними зв'язками, переважають справи творчого характеру, завдання з питаннями дискусійного характеру.

Діагностовано рівень сформованості риторичної компетентності учнів за допомогою розроблених завдань, що засвідчує результати нижче середнього, а саме порушення логіки викладу думок, збіднілість й одноманітність лексики, наявність поверхневості під час висловлення, або значних відхилень від теми, несистемність теоретичних знань.

Отже, у процесі аналізу стану сформованості риторичної компетентності робимо висновок, що постає потреба у створенні відповідної методики.

РОЗДІЛ 3

ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК СТАРШОКЛАСНИКІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ

3.1. Технологія формування риторичної компетентності в учнів старших класів

На основі проведених досліджень було виявлено, що рівень сформованості риторичної компетентності учнів нижче середнього. Тому необхідно створити методику формування риторичних умінь і навичок під час уроків практичної риторики й аспектних уроків з мови. Цей процес має відбуватись у контексті поєднання **ключових** (компетентнісний, особистісно орієнтований, діяльнісний) і **специфічних** (текстоцентричний) підходів сучасної освіти. Важливим компонентом планування уроків, добору матеріалів та розробки вправ із практичної риторики є принципи навчання, а саме: **загальнодидактичні** (науковість, систематичність, послідовність, доступність); **лінгводидактичні** (взаємозалежність мови і мислення, між- і внутрішньо предметного зв'язку, історичний, зв'язок навчання декількох мов тощо); **специфічні** (принцип практичного спрямування, гармонізуючого діалогу, активного сприймання, формування особистості через слово, принцип «мовленнєвого вчинку»).

Ці компоненти мають скерувати вчителя під час планування та проведення уроків практичної риторики, тобто враховувати вимоги до змісту уроків, індивідуальних властивостей класу та особливостей кожного учня, до достовірності використаних матеріалів, забезпечувати зв'язок освітнього процесу й життя тощо. Методи, завдання, вправи, дидактичні ігри мають забезпечити практичну реалізацію підходів і принципів освітнього процесу. У дослідженні ми подаємо приклади до кожного з видів риторичних вправ, які

було розглянуто у другому розділі, розташовуючи їх за рівнем сформованості риторичних умінь і навичок (від простого до складного).

Підготовчі вправи передбачають теоретичну спрямованість, залучення аналітико-синтетичних умінь, спроможності моделювати аудиторію й передбачати перебіг та наслідки промов:

1. Доберіть і запишіть варіанти звернень до незнайомої аудиторії, перед якою ви збираєтеся виступити з повідомленням.

2. Сформулюйте мету, план і доберіть тези для доповіді на одну з тем: «Поради майбутнім промовцям», «Успішний оратор читає більше, ніж практично потрібно», «Користь нотаток під час читання».

3. Вкажіть на переваги та недоліки поданих варіантів підготовки до виступу:

– *Написати повний текст виступу, а потім його прочитати слухачам.*

– *Написати текст виступу, кілька разів прочитати його, а потім виголосити по пам'яті, спираючись на конспект.*

– *Підготувати короткі нотатки.*

– *Виступати без записів.*

Підготовчі вправи також мають допомагати **знімати напругу та психічні бар'єри**, відволікти та розрядити гнітючу атмосферу перед виступами під час освітнього процесу. Пропонуємо використовувати усмішки, жартівливі історії з додатковими завданнями:

1. Прочитайте текст, визначте засоби комічного:

Хлопчик зайшов до аптеки й каже:

– *Дайте мені, будь ласка, ліки... Тільки я забув, як вони називаються...*

Пам'ятаю лише, що в їхньому складі міститься медитиламінтрифосфодиметилпіроїзонафтол.

* * *

Чоловік іде з дружиною по вулиці й зустрічає приятеля:

– *Привіт! Як справи?*

– *Та нічого. А ти як?*

– А я ось від склерозу вилікувався.

– Невже? І як саме?

– Лікаря гарного знайшов. Зараз прізвище згадаю... М-м-м-м... Квітка така, біла й пахуча, на «л» починається...

– Лілія?

– О! Точно, лілія! – повертається до дружини. – Ліліє, як прізвище лікаря, що вилікував мене від склерозу?

Тренувальні вправи мають практичну спрямованість, та покликані активізувати психічні процеси (пам'ять, мислення, уяву тощо), удосконалювати мовленнєві уміння й навички:

1. Вправа «Досконала вимова». Прочитайте скоромовки, речення для відпрацювання вимови різних звуків, приказки та прислів'я.

Де оре сошка, там хліба хоч трошки.

Чув дзвін, та не знає, де він.

Правда кривду переважить.

Ні риба, ні рак, а так – неборак.

Із сильним не борись, а з багатим не судись.

Де багато пташок, там мало комашок.

Не вмер Данило, то болячка задавила.

Бреше, як гребінцем чеше.

Не засушиш насіння – посушиш голову.

Годувала тава тавенят на танку.

Говори до гори, а гора горою.

Молодець проти овець, а проти молодця – сам віця.

Куму кума налила молока.

Прокопова корова, Романова борона.

Малятко єнот вивчив сім нот.

2. Вимовте подані нижче фрази з різною інтонацією, виділяючи логічним наголосом виділені слова:

На схилах Дніпра цього року щедро зацвів булок.

На схилах Дніпра цього року щедро зацвів бузок.

На схилах Дніпра цього року щедро зацвів бузок.

На схилах Дніпра цього року щедро зацвів бузок.

На схилах Дніпра цього року щедро зацвів бузок.

Додаткові речення:

Літнє тепло щедро розливалось землею

Взимку садок обслуговував дідусь із сусіднього села.

Дівчинка за цей час вивчила багато ліричних віршів.

Дорослі сховалися за густими розлогими деревами.

3. Вправа «Голосові замальовки». Надайте відповідне інтонаційне забарвлення для кожної ситуації:.

– *Я голодний як вовк.*

– *День був чудовий!*

– *Як ти міг залишити її в таку хвилину?*

– *Це найгірша хвилинка у моєму житті.*

– *Якби ви бачили його обличчя в цю мить!...*

– *Спинися, мить! Прекрасна ти!*

4. Прочитайте речення з різною інтонацією (упевненості, сумніву, запитання, іронії, невпевненості тощо):

– *Слово завтра придумано для людей нерішучих і для дітей (Тургенєв).*

– *Великий успіх починається з маленького шансу (А. Коваль).*

– *Для людини не існує нічого неможливого.*

– *Сміх продовжує життя.*

5. Завдання двом учням виголосити речення із відповідною інтонацією, а решта учнів має визначити що звучить більш вагомим для мовця.

Промовте з інтонацією байдужості: *«Тридцять мільйонів доларів».*

Промовте повільно, з почуттям, так, ніби Ви приголомшені величиною суми: *«Тридцять тисяч доларів».*

Для того, щоб тренувати логічність викладу матеріалу необхідно використовувати завдання, які залучають аналітико-синтетичні уміння й

навички. Ці вправи також сприятимуть розвитку пам'яті, оскільки залучають процес самостійного створення схем, таблиць, асоціативних кущів, конспектів тощо:

1. Створіть схему «Зв'язок риторики з іншими науками»:

2. Створіть таблицю «Понятійна та змістова база риторики». Укладіть термінологічний словник-мінімум.

Інвенція	Р И Т О Р И К А	Логос
Диспозиція		Етос
Елокуція, Елоквенція		Пафос
Меморія		Топос
Акція		
Релаксація		

Після того, як учні оволоділи риторичними знаннями, закріпили риторичні уміння й навички за допомогою попередніх видів вправ, учні можуть

переходити до створення власних текстів. **Творчі вправи** дозволяють учням реалізувати себе, мотивують учнів до продуктивної діяльності, створення креативних висловлень.

1. Продовжіть речення, звірте ваші варіанти з авторськими. Скажіть чи згодні ви з думкою автора.

а. *Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане...* (В. Сухомлинський).

б. *Там, де в жінок не розвинуте почуття честі й гідності, процвітає...* (В. Сухомлинський).

в. *Ворог не той, хто завдає болю, а той...* (Демокрит).

г. *Краще бути бідним, ніж невігласом: ...* (Аристипп).

д. *Кажуть, що природа для того кожному дала два вуха і один язик, щоб...* (Плутарх).

е. *Міра життя не у тривалості, а...* (М. Монтень).

ж. *Говорити найважче саме тоді, коли ...* (Ларошфуко).

з. *Великою нацією нас робить не наше багатство, а ...* (Т. Рузвельт).

Авторські продовження афоризмів:

а. *...не стане гарним громадянином.*

б. *...процвітає моральне невігластво чоловіків.*

в. *...хто робить це навмисне.*

г. *... якщо перший позбавлений грошей, то другий – людської подобі.*

д. *...щоб говорити менше, ніж слухати.*

е. *...а у тому, як ви його використовуєте.*

ж. *...соромно мовчати.*

з. *...те, як ми його використовуємо.*

2. Розіграйте ситуацію знайомства у класі (на вулиці, під час подорожі). Під час перших хвилин знайомства, спробуйте дізнатися один про одного якомога більше. Для цього доберіть запитання, що стимулювали б незнайому вам людину розповісти про себе.

3. Розділіться на групи. Прочитайте вислови видатних ораторів. Підготуйтеся до обговорення (дискусії). Регламент захисту своєї позиції 3 хвилини.

Орієнтовні афоризми:

Я, хто не писав виступів, дозволю собі сказати молодим діячам: нічого не пишіть завчасно, заздалегідь, не втрачайте час, не покладайтеся на допомогу цих творів, складених у кабінетах (А. Коні).

Як корабель продовжує рухатися, коли починається гребля, так і промова, діставши поштовх від письмових нотаток, продовжує йти тим самим шляхом навіть тоді, коли випуски вже скінчилися (Цицерон).

4. Вправа на створення спонтанного висловлення з пропонованої теми. Учні мають витягнути навмання одну із тем, та створити імпровізовану промову на 2–3 хвилини.

Орієнтовні теми виступів:

1. Чи потрібна нам незалежність?
2. Кому потрібна вища освіта?
3. Чи завжди краще бути багатим, ніж бідним?
4. Чому декому подобаються телесеріали?
5. Про користь і шкоду технічного прогресу.
6. Народні звичаї – це вчорашній день?
7. Чому розлучаються двоє?
8. Політика – справа темна?
9. Кому вирішувати екологічні проблеми?
10. Самоврядування у школі.
11. Чи обов'язково знати свій родовід.

Важливе місце посідають **аналітичні вправи**, оскільки забезпечують практичну реалізацію багатьох принципів навчання мови, й крім того, забезпечують міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки.

1. Прочитайте вірш, визначте, темп і тональність, що переважатимуть під час читання. Прочитайте виразно.

Літо

Розпашіле від роботи Літо,

Вдягнене в уквітчаний кептар,

Обережно, щоб не захмеліти,

В келишки дзвіночків лле нектар.

На смарагди трав обруси стеле,

Частування вмощує ладком

І краї ромашкових тарелей

Посипає золотим пилком.

На гостину позлітались бджілки,

Джмелики туди-сюди снують

І куштують з кожної тарілки,

І чаклунство новолітнє п'ють.

Наталія Горішна

Додатково: визначте мовні фігури.

2. Прочитайте уривки з книги М. Слабошпицького «Українські меценати». З'ясуйте, які прийоми зацікавлення використав автор.

1. *Це постать, про яку ми знаємо багато, але водночас і мало. Відаємо про найважливіші моменти його діянь, осягаємо їхні масштаби із висоти сьогоденішнього бачення і розуміння. Але так мало знаємо з його приватного життя, із суто людської біографії чоловіка, якому, схоже, також було тісно у своєму часі і який прозирає і продирався в майбутнє не тільки думкою, а й тими справами, які ставали своєрідними мостами, що поєднували часи, надавали їм логічного спрямування історичної перспективи...*

Марне шукати сьогодні його могилу, її проковтнули час і наше непам'ятство. Відомо, що під час перебудови Богоявленської церкви Київського братства, де було поховано Сагайдачного, могила опинилася під будівлею нової стіни храму і її просто не стало перед очима людей... (Про Петра Сагайдачного).

II. Цю історію можна почати з весільної подорожі щасливого подружжя.

Захопленим очам відкривалися Рим, Венеція, Болонья, Флоренція, Неаполь... Співуча італійська мова, величезні руїни знаменитих історичних пам'яток. Стилї різних архітектурних епох, що зустрілися на вулицях і майданах, залитих сонцем. Собори й гондоли, колони й мости, дзвінкий сміх і гарячі погляди, а потім – холодна тиша музеїв і галерей: Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель, Тінторетто, Боттічеллі...

Так починалося не тільки їхнє подружнє життя. Так починалася велика справа їхнього життя. Вони вийшли з добре знаних в Україні родів, Богдан Ханенко і Варвара Терещенко... Якби в Україні складали реєстри найелаветніших родів, то в такому реєстрі неодмінно були б Ханенки... (Про Богдана Ханенка).

3. Прочитайте текст, проаналізуйте особливості його побудови, визначте засоби виразності, використані автором. Висловіть свою думку з приводу прочитаного, аргументуйте її. Наведіть приклади з власного життя. Складіть список із п'яти важливих питань до самого себе.

Сьогодні у нас на сайті з'явилася реальна історія про скрипаля, який грав в метро. Це було рано вранці, у саму годину пік. Чоловік грав дуже натхненно із захопленням. Повз нього проходили тисячі людей, що поспішали у своїх справах. Скрипаль грав 45 хвилин і встиг виконати 6 творів. І лише декілька людей ненадовго зупинились, щоб послухати його. Ще 20 чоловік, не затримуючись, кинули йому гроші.

Ніхто із перехожих не знав, що скрипалем був Джошуа Белл – один з найкращих музикантів світу. Він зіграв декілька найскладніших і гарних найкращих музичних творів. Його інструментом була скрипка Страдіварі, вартістю 3,5 мільйона доларів. За два дні до виступу в метро на його концерті був анилаг, хоча вартість квитків була не менше 100 доларів.

Белл грав у метро, беручи участь в експерименті однієї великої газети. І його результати очевидні кожному. Якщо ми живемо таким насиченим

життям, так сконцентровані на собі та на власних проблемах, так поспішаємо, що не в змозі приділити хвилину прекрасній музиці, що ще проходить повз нашу увагу?

Мене ця історія дуже схвилювала. Зрозуміло, що ми живемо в складні часи. Навколо економічний спад, кількість справ лише зростає і зовсім немає вільного часу. Але як за цим усім не забути, що головне – це не справи, а люди?

Думаю, кожен може пригадати свого «скрипаля».

Можливо, відповіді можна побачити в телескопі. Можливо, коли дивися вранці в дзеркало. Можливо на це запитання знає відповідь мій найкращий друг, і мені потрібно лише запитати в нього. Рано чи пізно, коли всі продукти будуть створені, а квартальні плани будуть виконані, ми згадаємо про вічні питання до себе. Але тільки часу, щоб знайти на них відповіді, може не вистачити.

І тоді все захочеться віддати за пронизливу мелодію Белла. За запах моря у відчиненому вікні. За нічну розмову зі шкільним приятелем до ранку. За перший цвіт вишні в цьому році. Доки ми живі, усе в наших руках. Доки б'ється серце, ми можемо багато чого змінити. Ніколи не пізно зробити перший крок. І я обов'язково зателефоную своїй бабусі сьогодні! (Є. Дьомін)

Для більш глибокого опанування вміннями й навичками практичної риторики варто застосовувати **елементи тренінгу** на уроці, або провести один факультативно. Такий вид діяльності потребує більшої підготовки, та більше часу, проте дозволяють учням отримати позитивний досвід, удосконалити риторичні та комунікативні вміння й навички, проаналізувати проблемі ситуації.

Вправа для тренінгу: «Плітка», яка проводиться з метою показати механізми створення неефективної комунікації. виявити чинники, що впливають на спотворення інформації.

Хід роботи: *п'ять учнів виходять з аудиторії. Шостому демонструють картинку, невеликий відеоряд, або уривок твору, який він запам'ятати її зміст. Після нього учні, що перебували за дверима, по одному заходять до аудиторії.*

їхнє завдання – уважно вислухати попереднього учня, який розповість про зміст побаченого або почутого, та якомога точніше передати цю інформацію наступному учневі. Усі інші учні повинні мовчки спостерігати за виконанням завдання, запам'ятовувати або занотовувати всі подробиці, щоб бути готовими аналізувати його після завершення.

Запитання для обговорення

– Що відбувалося з інформацією, яку передавали учні під час виконання вправи?

– Чи змінилася інформація наприкінці?

– Чому це сталося?

– Які чинники впливали на процес передачі інформації?

– Чи відчували ви відповідальність за вірогідність інформації, переданої вами?

– До чого може призвести така ситуація в реальному житті?

– Як уникнути спотворення інформації у реальному житті?

З метою створення умов для активного застосування учнями риторичних умінь і навичок варто використовувати **метод дидактичної гри**, у ході якої максимально реалізується мисленнєво-мовленнєва діяльність. Для учнів старших класів доцільно проводити такі види ігор як **сюжетно-рольові, ігри-вправи та ігри-драматизації**. На уроках можна використовувати ігри-вправи, оскільки їх проведення вимагає небагато часу (5–10 хвилин), активізує мислення, увагу, пам'ять, сприяють збагаченню мовлення учнів.

1. Гра-вправа «Тлумачний словник»

Клас ділиться на декілька команд, кожна з яких має підготувати для суперників список слів, і крім того, гравці команди мають знати тлумачення слів, які пропонують. Гра проводиться без попередньої підготовки, а також без засобів де міститься інформація (підручники, словники, гаджети).

2. «Гра в кольори»

Вчитель називає колір, а учні самостійно, в парах або малих групах мають записати явища й предмети, які відповідають кольору, що загадали. Цю гру

можна варіювати, якщо замість кольорів задавати явища, а учням пропонувати дібрати до них епітети, порівняння тощо. Проте більш результативними є **сюжетно-рольові ігри**, оскільки вони найбільше наближають освітній процес до життя. Серед найбільш відомих можна зазначити «Судове засідання», «Інтерв'ю» та його розширену версію «Прес-конференція». Цей список можна доповнити ще такими іграми як «Ток-шоу», «Конкурс дикторів на телебачення», «Сучасний блогер», що відображають сучасні реалії інформаційного простору. Сюжетно-рольові ігри мають на меті розвиток ораторських здібностей, швидкості, креативності мислення, навички аналітичного слухання, уміння представляти свої або командні інтереси.

Отже, запропонована система вправ і завдань, рольові ігри й тренінги покликані забезпечити гармонійний розвиток риторичних умінь і навичок, з урахуванням когнітивного, психічного, емоційно-вольового аспектів розвитку учнів старших класів, нормативних вимог, загальних та специфічних принципів навчання практичної риторики. Ці вправи можуть насичити динамікою не тільки уроки риторики, а також аспектні уроки з мови, української літератури, факультативних занять, тренінгів.

3.2. Методичні рекомендації щодо формування риторичної компетентності на уроках української мови

На основі здійсненого дослідження пропонуємо методичні рекомендації для вчителів. Потреби в таких рекомендаціях зумовлені низкою чинників, а саме:

- прогалинами у знаннях учнів;
- бідністю лексичного запасу;
- нелогічністю мовлення (відволікання на теми, не пов'язані з предметом розмови);
- нездатністю підтвердити власну думку доречними аргументами;

– відсутністю навичок культури мовлення: інтонація, гучність, темп мовлення тощо;

– наявністю психічних бар'єрів і страхів.

З огляду на ці чинники вчителю необхідно насамперед ураховувати рівень сформованості психічних процесів, мовної, мовленнєвої, риторичної компетентностей, щоб опиратися на ці відомості під час добору необхідних методів та прийомів. Учитель має розуміти, що під час вивчення практичної риторики учні старших класів удосконалюють себе як носія мови, прагнуть відчувати більший зв'язок освітнього процесу з життям. Тому є потреба у створенні мовної ситуації, розробці вправ із прагматичним аспектом. **Система вправ**, створена за принципом доступності в послідовності від простого до складного, дає змогу реалізувати особистісно орієнтований підхід, залучаючи до навчання учнів із різними здібностями. Такі вправи дозволяють гармонійно формувати риторичні уміння й навички. У старших класах можна використовувати творчі та аналітичні вправи для формування риторичних умінь і навичок:

1. Прочитайте уважно подані вислови відомих людей. Підготуйте коротку промову (2–3 хвилини) про якості гарного слухача та результативного промовця:

– *Найбільше любив він слухати себе перед численною аудиторією (Ж. де Фалькенаре).*

– *Уміння слухати – часто вияв не культури, а сили волі (О. Келлер).*

– *Тільки вміючи слухати й відповідати, можна бути добрим співрозмовником (Ф. де Ларошфуко).*

– *Навчися слухати, і ти зможеш добути користь навіть від тих, хто говорить погано (Плутарх).*

– *Розмовляйте з людьми про них самих, і вони будуть слухати вас годинами (Б. Дізраелі).*

– *Уміння слухати дає виховання, а чути – знання (О. Келлер).*

– Слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає (М. де Монтень).

– Найлегше полемізувати з тими, хто нас не слухає (Р. Доценко).

– Слухай на тисячу, а говори на гріш (Народна мудрість).

– На жаль, люди дедалі довше говорять і дедалі коротше слухають (В. Гжещик).

2. Виголосити текст (вірш, фрагмент казки, байку, матеріал вправи з підручника), зображаючи нетерплячість, роздратованість, байдужість). Використовувати можливості голосу, невербальні засоби.

3. Скласти невеликий за обсягом текст, у якій кожне слово починалося б з тієї самої літери. Оцінюється кількість слів, змістовність:

Нариси Насті

(Нісенітниця)

– Нам необхідно намалювати нариси, – наказав Наум Наумович. – Нагадую: Наталка намалює намисто, Назар намалює Наталку, Ніна намалює ножиці, Никонор намалює Ніну, Настя намалює носорога. Ні, навпаки... Наталка намалює ножиці, Назар намалює Ніну, Ніна намалює намисто, Никонор намалює Настю, Настя намалює носорога, носоріг намалює... Ні, носоріг нічого не намалює. Надіюсь, ніхто нічого не переплутає?

– Ні, нізащо!

Невдача, наплутали: Наталка намалювала Назара, Назар нічого не намалював, Ніна намалювала Никонора, Никонор – ножиці на нозі Наталки. Настя несподівано намалювала неймовірне: навіжено несеться наляканий носоріг, на ньому, навпочіпки, намотавши на носа носорогові низку намиста, невгамовний наїзник. Наїзник нагадував... нашого Наума Наумовича.

Ну, насмішила Настя! (Валерія Струкова)

4. Проаналізуйте фрагменти виступів. З'ясуйте, які прийоми найефективніші:

І. Що спільного між такими людьми, як Джордж Сорос, Сильвестр Сталлоне, Мері Кей Еш, Кінг Кемп Жиллетт, Джеймс Берк і Опра Уінфрі? У

цих людей є одна спільна риса, властива лідерам, це – наполегливість. Вони були готові витримати і спади, і підйоми. Вони не збиралися здаватись. І ця готовність усе подолати забезпечила їм успіх у всіх починаннях...

II. Є моди на зачіски,

На гострі носки в черевиках,

На декольте у сукні

І на короткі штанці,

На плечі – вузенькі й широкі,

На вуха – малі і великі,

І навіть на форму браслета

На ніжній дівочій руці...

Та не про модний одяг, взуття чи зачіски я пропоную поговорити. Тема нашої розмови проляже у площині значно важливішій, Не тій, з якою пов'язана зовнішня краса, зручність; не тій, що змінюється щороку чи щосезону, а у тій, що формує не лише високий смак естетичний, але й наш внутрішній, психологічний комфорт, утверджує духовну мораль...

Отже, ми поговоримо про мовну моду...

5. З поданих варіантів виберіть ті конструкції, які відповідають нормі української мови:

Дякую вас – дякую вам; більшість працівників починає роботу у вісім годин – більшість працівників розпочинає роботу о восьмій годині – більшість працівників розпочинають роботу у вісім годин; поставити за приклад – поставити у приклад; по наказу ректора – за наказом ректора – згідно наказу ректора – згідно з наказом ректора; заслуговувати уваги – заслуговувати увагу – заслуговувати на увагу; працювати по сумісництву – працювати за сумісництвом; завідуючий кафедри – завідуючий кафедрою – завідувач кафедри – завідувач кафедрою; рішення недосконале по багатьох причинах – рішення недосконале по багатьом причинам – рішення не досконале з багатьох причин.

Одним із важливих аспектів освітнього процесу є мотиваційна сфера, адже її відсутність гальмує діяльність особистості, встановлення зворотного зв'язку, негативно впливає на емоції та загальну атмосферу на уроці. Тому необхідно створювати такі умови, за яких учні усвідомлять роль і важливість риторичних умінь і навичок, а саме мотиви, пов'язані з їхнім життям і досвідом, планами у перспективі. Наприклад, можна використовувати рольові ігри, з метою створення різноманітних комунікативних ситуацій, відповідно до інтересів та потреб учнів.

Крім того, варто застосовувати різноманітні *інтерактивні технології*, оскільки практична риторика передбачає залучення до діяльності щонайменше двох суб'єктів (учитель – учень, учень – учень, учень – колектив тощо). У процесі організації інтерактивного навчання необхідно починати з простих видів роботи (у парах і малих групах), поступово ускладнюючи їх до рольових ігор, дискусій, тренінгів. Ефективно застосовувати інтерактивні вправи на початку уроку під час мотивації до навчальної діяльності або актуалізації опорних знань; під час рефлексії наприкінці уроку:

1. Інтерактивна вправа «Мікрофон» (етап мотивації навчальної діяльності)

Назвіть сучасні професії, для представників яких володіння ораторською майстерністю – доконечна потреба і показник високого рівня кваліфікації. Відповіді формулюйте за таким зразком: *«Я вважаю, що вчитель повинен бути майстерним оратором бо він має зацікавлювати учнів та демонструвати взірцеве мовлення як приклад для наслідування».*

2. Інтерактивна вправа «Мікрофон» (етап рефлексії)

– Сьогодні на уроці я дізнався про...

– Рисами гарного мовця є ...

– Висувають такі вимоги до оратора як ...

Інтерактивні вправи

В основній частині уроку доречно застосовувати інтерактивні вправи, які залучають усіх учнів до осмислення та обговорення проблемних питань у групі,

пошук асоціацій тощо. Наприклад на етапі уроку під час формування умінь і навичок використати «мозковий штурм»:

Працюючи у малих групах складіть поради для оратора–початківця, які допоможуть йому установити взаємодію з аудиторією.

Орієнтовна відповідь:

- *добре знати предмет розмови;*
- *говорити просто та жваво;*
- *промова не може бути хаотичною, слідкуй за логікою та послідовністю викладу думки;*
- *склади план промови, визнач ключові частини: вступ, головну частину, висновок;*
- *ураховувати потреби та настрої аудиторії;*
- *тримати зоровий контакт зі слухачами;*
- *на ходу визначати реакцію слухачів і вносити зміни як у зміст, так і в методiku викладення матеріалу;*
- *намагатися бачити в кожному слухачеві друга й не дивитися зверхньо на аудиторію;*
- *залучати слухачів з перших хвилин до активного обговорення питань.*

Як допоміжні методи можна використовувати **тренінги** та **рольові ігри**. Ці методи займають багато часу на підготовку та проведення, тому реалізувати можливо лише окремі їх частини, або ж цілий урок, якщо є резервні години. Такі види діяльності мають найбільший дидактичний потенціал і сприяють більш якісному формуванню умінь і навичок.

1. Перша група за допомогою невербальних засобів (міміки, жестів) має відтворити певне явище, ситуацію, емоційний стан тощо. Інша група має розгадати задумане.

2. Спробувати досягнути звичайні речі у незвичний спосіб і довести істинність неможливого (навколо нас – усе живе; мама завжди бажає дітям зла; правила дорожнього руху придумали жартома; вухами можна бачити; без світла жити краще тощо).

3. Взяти інтерв'ю у свого товариша. Спочатку у своїх запитаннях намагатися використовувати подробиці з життя товариша (захоплення, улюблена страва, останній фільм, який він переглядав тощо). Потім спробувати переконати у значущості певної дрібниці, яка не надто цікавить співрозмовника. Проаналізувати стан співрозмовника на початку розмови та наприкінці (де виявлялося більше інтересу, чи був спротив нав'язуванню іншої ідеї тощо).

4. Придумати й розіграти ситуації, у яких фігурували б доречні та недоречні звертання. Оцінюється гумористичність ситуацій.

Ефективним є використання *«кейс-методу»*, що має організувати учнівську аналітико-синтетичну роботу щодо визначення комплексу вимог до оратора, тексту промови. Показники якості риторичних умінь і навичок підвищує використання *інноваційно-комунікаційних технологій*, залучення учнів до добору й створення супроводжуючих матеріалів виступу (ілюстрації, презентації, аудіо-візуальний ряд, тощо). На уроках можна ознайомити учнів зі зразками промов різних діячів. Для продуктивного опанування матеріалом варто запропонувати заповнити таблиці із різними критеріями аналізу матеріалу:

Перегляньте уривки відео із різними варіантами початку роботи з аудиторією. Зафіксуйте враження від промови за допомогою таблиці, оцінюючи кожен складову за дванадцятибальною шкалою:

	Контакт з аудиторією	Зовнішній вигляд оратора	Доступність, ґрунтовність мовлення	Харизматичність мовця
1.				
2.				
3.				

Бесіда (після опрацювання таблиці):

– *Визначте, якому із доповідачів вдалося більше заволодіти аудиторією.*

Чому?

– Що спонукало аудиторію слухати доповідача? Реагувати на його(її) репліки?

– Яка із тем вас зацікавила найбільше? Чому?

– Яка з тем промов за своїм змістом була складною для сприйняття? Чи вдалося оратору зробити її доступною?

Найбільш продуктивним є **метод проблемного викладу**, оскільки сформованість психічних процесів старшокласників дозволяє добирати питання і завдання, які витягують дитину із зони комфорту, дозволяють отримати більше можливостей, знань, більше вплинути на емоційну сферу учня. Проте варто враховувати рівень сформованості мислення учнів і добирати доступні для аналізу проблемні ситуації та питання.

1. Бесіда (етап мотивації навчальної діяльності):

– Поясніть як ви розумієте вислів: «Щоб навчитися гарно говорити, насамперед треба стати людиною, якій є що сказати» (Іржі Томан).

– Дайте визначення поняттям «співрозмовник» й «оратор».

– Чи можна вважати ці поняття синонімічними? Своєю думку аргументуйте.

2. Бесіда (актуалізація опорних знань):

– Які види мовленнєвої діяльності ви знаєте?

– У чому особливість такого виду мовленнєвої діяльності, як слухання? Яку роль для ефективного слухання відіграє уважність?

– Від кого успішність комунікації залежить більшою мірою: від промовця чи від слухачів?

3. Доберіть аргументи для участі в дискусії на такі теми:

– Коли горе чуже тебе не змушує страждати, чи можна тебе назвати людиною? (Сааді).

– Терпіння гірке, але плід його солодкий (Ж.-Ж. Руссо).

– Правильний спосіб оцінити характер і розум людини за тим, як вона обирає книги і друзів (Гельвецій).

– Моральність має лежати в основі характеру (І. Кант).

– Жодна людина не заслуговує твоїх сліз, а ті, що заслуговують, не змусять тебе плакати (Г. Маркес).

4. Подані слова розташуйте у такій послідовності, що відображає їх важливість для вас Почніть із найважливіших. Обґрунтуйте свій вибір:

I. Мода, добробут, робота, родина, освіта, дозвілля, кар'єра, захоплення.

II. Наполегливість, скромність, гордість, співчуття, доброта, ніжність, чуйність, щирість, комунікабельність, порядність, пунктуальність.

III. Кіно, книга, телевізор, пікнік, комп'ютер, театр, риболовля, прогулянка, футбол (баскетбол, волейбол, теніс тощо), шопінг.

Для успішного формування риторичних умінь необхідно комплексно застосовувати методи, прийоми, принципи й технології навчання, упроваджувати особистісно-орієнтований підхід. Подамо результати застосування методики формування риторичної компетентності старшокласників під час проходження психолого-педагогічної практики у КСШ № 74.

Таблиця 2. Рівні сформованості риторичної компетентності учнів у процесі навчання української мови після впровадження системи вправ

Рівень	Результат
Початковий	4 учня (13%)
Достатній	9 учнів (30%)
Середній	14 учнів (47%)
Високий	3 учні (10%)

Показники учнів покращилися. Якщо раніше початковий рівень мали 20% учнів, то тепер – 13%. Достатній рівень демонстрували 37%, а після впровадження методики цей відсоток зменшився на користь середнього рівня, який зараз становить 47% замість 33%. Високий рівень залишився без змін, що говорить про те, що ці учні мають природні здібності до красномовства, мають розвинене чуття мови. Такі результати свідчать про те, що риторичні уміння й навички потребують постійного вправлення, проте після успішного оволодіння

ними, учень зможе реалізуватися не тільки на уроках у школі, а також у майбутній професійній діяльності.

Отже, розроблена система вправ і завдань, застосовані методи й технології, засвідчують те, що для удосконалення умінь і навичок необхідно залучати учнів до роботи на уроці, враховуючі ключові підходи та принципи навчання, мотивувати до застосування набутих знань у реальному житті. Уроки практичної риторики мають допомогти учням під час їх становлення як мовної особистості, громадянина, професіонала.

Висновки до третього розділу

У розділі подано методику формування риторичної компетентності старшокласників у процесі навчання української мови. Виявлено, що загальний рівень сформованості риторичної компетентності нижче середнього, тому виникає необхідність створити методику, що буде враховувати використання підходів: системного (навчання риторики під час узагальнення і систематизації знань з української мови), особистісно-орієнтованого (передбачає урахування потреб кожного учня, антропоцентричну спрямованість освітнього процесу); використання інтерактивних технологій, вправ з проблемними запитаннями, організація дискусій, створення «ситуації успіху» під час виголошення промови.

Розроблено вправи відповідно до класифікації за рівнем сформованості риторичних умінь і навичок (за Н. Голуб): підготовчі – спрямовані на актуалізацію теоретичних знань, залучення аналітико-синтетичних умінь; тренувальні – активізують психічні процеси (пам'ять, мислення, уяву), удосконалюють мовленнєві уміння й навички; творчі – мотивують учнів до продуктивної діяльності, створення креативних висловлень, сприяють реалізації учня як успішного оратора; аналітичні вправи – забезпечують розвиток аналітичного мислення, міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки.

З метою створення умов для активного формування в учнів риторичних умінь і навичок варто використовувати метод дидактичної гри, (сюжетно-рольові, ігри-вправи та ігри-драматизації). Застосування різноманітних інтерактивних технологій забезпечить поживлення освітнього процесу, сприятиме глибшому засвоєнню матеріалу, більшій мотивації до навчання. Крім того, рольові ігри можна ускладнити до тренінгів (і провести за рахунок резервних годин), які не тільки сприяють якісному формуванню умінь і навичок, а також покликані з'ясувати і допомогти вирішити комплекси і страхи (невпевненість у собі, страх виступу перед публікою тощо), поліпшити психологічний клімат у класі. Показники якості риторичних умінь і навичок підвищує використання інноваційно-комунікаційних технологій, які дають змогу опрацювати досягнення ораторів сучасності, проаналізувати окремі складові виступу (не тільки зміст промови, а ще й мовлення, невербальні складові, контакт з аудиторією тощо). Сучасні технології створюють умови, які дозволяють учням самим створити супроводжуючі матеріали до виступу (ілюстрації, презентації, аудіо-візуальний ряд тощо).

Подано методичні рекомендації щодо формування риторичної компетентності старшокласників під час освітнього процесу, зокрема на уроках української мови, у яких вказано на урахування всіх чинників (лінгвістичних, психологічних, лінгводидактичних), використання підходів, методів, технологій, відповідно до принципів навчання. Засвідчено покращення стану формування риторичних умінь і навичок (збагачення мовлення, поліпшення артикуляції, досягнення логічності та послідовності викладу думок) унаслідок застосування розроблених завдань під час проходження психолого-педагогічної практики.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дає підстави зробити певні висновки. Процес становлення риторики як науки триває не одне десятиліття, проте теоретичні основи цієї царини збереглися без змін, про що свідчить теоретичний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми. Критичний аналіз уможливив розгляд різних поглядів науковців на місце практичної риторики в процесі становлення мовної особистості. З'ясовано поняття «практична риторика» та пов'язані з нею ключові терміни (ораторське мистецтво, красномовство, неориторика; логос, етос, пафос, топос, інвенція, елокуція, меморія, акція, релаксація), які ґрунтуються на теорії класичної риторики, а також є наскрізними в процесі вивчення української мови.

Виявлено тісний зв'язок психології та риторики, що передбачає урахування психологічних чинників під час формування риторичних умінь і навичок учнів. Саме рівень сформованості психічних процесів (мислення, мовлення, увага, уява, пам'ять) впливає на успішність реалізації завдань практичної риторики під час освітнього процесу у старшій школі. Крім того, вчителів необхідно пам'ятати про гармонійний вплив на емоційно-вольову сферу особистості, створення «ситуацій успіху», з метою повного розкриття учнівського потенціалу. Це необхідно через те, що сучасні реалії все більше нівелюють міжособистісний контакт між співрозмовниками, впливають на процес втрати комунікативних та риторичних умінь і навичок здобувачів освіти.

Увагу становлення людини як речника свого життя приділяють в інших країнах (Бельгія, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Японія). Особливо активно цей процес відбувається з популяризацією TED конференцій, де спеціалісти різних професій представляють власні досягнення, порушують глобальні питання, за-для того, щоб повідомити інформацію якнайбільш коло слухачів. Упродовж декількох останніх років у нашій країні пробують перейняти досвід проведення цих конференцій. Тому варто використовувати

такі матеріали, щоб на прикладах вітчизняних та іноземних діячів учні мали змогу аналізувати власні риторичні уміння й навички.

З'ясовано лінгводидактичні основи формування риторичних умінь і навичок, які є особливим складником у системі навчання української мови, тісно пов'язані з мовною та мовленнєвою компетентностями. Окреслено такі основні підходи (комунікативний, діяльнісний, особистісно орієнтований і текстоцентричний); принципи загальнодидактичні (науковість, систематичність, послідовність, доступність), лінгводидактичні (взаємозалежність мови і мислення, між- і внутрішньо предметного зв'язку, історичний, зв'язок навчання декількох мов тощо), та специфічні (практичного спрямування, гармонізуючого діалогу, активного сприймання, формування особистості через слово).

Доведено, що формування риторичних умінь і навичок відбувається не тільки у старших класах, не обмежується лише уроками з вивчення мови чи літератури. Риторизація освіти стимулює практично й творчо застосовувати здобуті знання про літературну мову під час професійного становлення кожної особистості, що відповідає стратегії освітнього процесу у старших класах, яка має не тільки узагальнити та систематизувати знання, підготувати до складання тестів чи іспитів, але й виховати особистість з активною життєвою позицією, свідомого громадянина України.

Проаналізовано програми і підручники з української мови. У навчальній програмі визначено місце практичної риторики в процесі навчання української мови, прописано вимоги та стратегії досягнення визначених очікуваних результатів навчання. Проаналізовано підручники з української мови О. Авраменка для десятого й одинадцятого класів, які відповідають нормативним вимогам, забезпечують реалізацію загальних та спеціальних принципів навчання української мови у старших класах.

Діагностовано рівень сформованості риторичних умінь і навичок учнів, який виявився нижче середнього (57% учнів досліджуваного класу), про свідчили такі показники: неточність інтонування окремих речень;

нерозрізнення основної та другорядної інформації, що спричиняє порушення логіки викладу думок; прогалини у знанні теорії; загальний недостатній рівень сформованості мовних, мовленнєвих і риторичних умінь і навичок. Для покращення отриманих результатів створено методику формування риторичних умінь і навичок, яка ґрунтується на принципах науковості, системності та наступності. Активне використання підготовчих, тренувальних, творчих та аналітичних вправ, методів інтерактивного й проблемного навчання, особистісно орієнтованого підходу (врахування індивідуальних особливостей учнів) дали змогу покращити риторичні уміння і навички учнів (середній та високий рівень показали 57% учнів класу), а саме: добирати тези до виступу чи тексту есе, представляти власну думку, аргументувати її тощо.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо у більш глибокому дослідженні лінгводидактичних засад навчання практичної риторики. Важливим є також питання щодо розробки системи методів, завдань і вправ, спрямованих на корегування риторичних умінь і навичок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика : навчальний посібник. Львів : Світ, 2001. 240 с.
2. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.
3. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2019. 208 с.
4. Андерсон К. TED TALKS. Слова меняют мир: первое официальное руководство по публичным выступлениям. URL : <https://bit.ly/34TQBA4>
5. Бадмаев Б. Ц. Психология и методика ускоренного обучения. Москва : Владос пресс, 2002. 222 с.
6. Бакум З. П. Система завдань і вправ для формування мовної особистості на профільному рівні навчання фонетики. *Філологічні студії*. 2010. Вип. 4. С. 141–150. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2010_4_18
7. Бакум З. П. Теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії : монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. 338 с.
8. Бондаренко В. В. Риторика. Харків : Вид-во ХНАДУ, 2008. 121 с. URL : <https://buklib.net/books/36707/>
9. Вивчення риторики в загальноосвітній школі : методичний журнал / гол. ред. К. Рибалко. Київ, 2008. № 8 (38). 64 с.
10. Галькевич М. В. Риторична освіта старшокласників: естетико-виховний аспект. *Актуальні проблеми формування риторичної особистості вчителя в україномовному просторі* : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції 23 квітня 2015 р.). Житомир, 2015. 220 с. URL : <https://bitly.su/znJF>
11. Глазова О. Плани конспекти уроків практичної риторикив 11 класі. *Дивослово*. 2002. № 3. С. 33–41.
12. Голуб Н. Навчання риторики учнів старших класів (матеріали для вчителя). *Українська мова і література в школі*. 2011. № 2. С. 2–8.

13. Голуб Н. Риторична компетентність учнів старших класів як показник сучасної мовної освіти. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 8. С. 2–8.

14. Голуб Н. Система вправ з риторики. *Українська мова і література в школі*. 2011. № 6. С. 2–9.

15. Голуб Н. Становлення риторики як науки і навчальної дисципліни. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 3. С. 45–52.

16. Грибан Г. В. Формування комунікативних умінь і навичок старшокласників на уроках риторики. *Актуальні проблеми формування риторичної особистості вчителя в україномовному просторі* : зб. наук. праць. Житомир, 2015. 220 с. URL : <https://bitly.su/znJF>

17. Громовий В. Таємниці живого слова (Тренінг з риторики). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях*. 2000. № 1. С. 171–175.

18. Капська А. Й., Сагач І. М. З історії розвитку мистецтва красномовства. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 2. С. 141–149.

19. Коваленко С. Полеміка, диспут, суперечка. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ, 2007. С. 119–124.

20. Коваленко С. Публічний виступ. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 109–118.

21. Коваленко С. Риторична освіта в контексті сучасної лінгводидактики. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2008. № 8. С. 51–58.

22. Колотілова Н. А. Риторика : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с. URL : <https://bitly.su/1eGZaDkO>

23. Корчова О. М. Структурно-змістові складники риторичної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 6. С. 196–205. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_6_27

24. Корчова О. Риторика як засіб формування мовної особистості майбутнього фахівця соціономічної сфери. *Збірник наукових праць Уманського*

державного педагогічного університету. 2014. Ч. 2. С. 171–176. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2014_2_25

25. Косянчук С. Деякі аспекти вивчення проблеми формування риторичних умінь старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 1. С. 22–27.

26. Краснов Ю. Развиваем интонационные умения на уроках риторики. *Русская словесность*. 2007. № 7. С. 67–72.

27. Кухар В. Психолого-педагогічний вплив риторики. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 4–8.

28. Кучеренко І. Риторизація сучасного уроку української мови: зміст і шляхи реалізації. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 45. С. 67–73.

29. Макович Х. Я., Вербицька Л. О., Капітан Н. О. Словник термінів і понять з риторики. Львів, 2016. 140 с. URL : <https://bitly.su/immmQ>

30. Марцінко Т. Виховний потенціал інтерактивного навчання як засіб формування риторичних умінь. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 1. С. 17–21.

31. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2003. 311 с.

32. Мацько Л. Риторика : предмет, основні поняття, розділи. *Дивослово*. 2001. № 12. С. 28–31.

33. Методика навчання риторики в школі : навч. посіб. / Автор-укладач В. А. Нищета. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 194 с.

34. Микитюк М. В. Факультативний курс з української мови. Риторика. *Вивчаємо українську мову та літературу*. Харків : Основа, 2007. Вип. 12 (49). 192 с.

35. Навчальні програми для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv/>

36. Нечволод Л. І. Риторика. *Бібліотека журналу «Вивчаємо українську мову та літературу»*. Харків : Основа, 2014. Вип. 12 (133). 160 с.

37. Нищета В. А. Інноваційний аспект риторизації шкільної мовної освіти. *Розвиток науки педагогіки та психології у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. С. 80–81.

38. Нищета В. А. Риторизація освітнього простору сучасної школи в контексті компетентнісного (життєтворчого) підходу. *Компетентнісно спрямована освіта : перший досвід, порівняльні підходи, перспективи* / ред. кол. : Федоренко В. А., Батечко О. В., Єрмаков І. Г. та ін. Київ : Київський ін-т. сучасн. підр., 2011. С. 119–122.

39. Нищета В. Потенціал емоційно-вольової сфери особистості в контексті шкільної риторики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 59–63. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_29_15

40. Нищета В. Принципи вивчення риторики в загальноосвітній школі. *Українська мова і література в школі*. 2011. № 1. С. 16–20.

41. Нищета В. Психологічні засади процесу формування риторичної компетентності учнів основної школи. *Теоретична і дидактична філологія*. 2014. Вип. 18. С. 87–92. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tidf_2014_18_19

42. Нищета В. Психолого-педагогічні умови формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 2. С. 248–254. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2014_2_35

43. Нищета В. Риторична компетентність і риторизація як педагогічні інновації. *Теоретичні та прикладні аспекти інноватизації вищої професійної освіти* : міжнарод. колект. моногр. / колект. авторів ; за ред. д. пед. н., проф. І. Секрет. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2013. С. 95–124.

44. Нищета В. Риторичні аспекти тексту. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 64. С. 120–123. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2013_64_25

45. Нищета В. Роль риторики в процесах гуманізації та гуманітаризації сучасної шкільної освіти. *ScienceRise. Pedagogical Education*. 2016. № 8 (4). С. 10–17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/texcped_2016_8%284%29__4

46. Нищета В. Суб'єкт-суб'єктний принцип взаємодії учасників навчального процесу в контексті феномену «Риторичного». *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2017. Вип. 2. С. 129–136. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpu_2017_2_20

47. Нищета В. Теоретико-методологічне обґрунтування риторичного підходу до навчання мови в школі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2015. Вип. 57. С. 207–112. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_57_47

48. Нищета В. Усвідомлення й організація освітньої діяльності як риторичної у процесі навчання української мови. *Теоретична і дидактична філологія*. 2014. Вип. 17. С. 102–114. URL : <https://bitly су/YqtE0a9>

49. Нищета В. Феномен риторики в контексті соціології й культурології. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету : зб. наук. пр. Серія : Педагогічні науки*. Бердянськ : БДПУ, 2016. Вип. 3. С. 14–22. URL : <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/4120/>

50. Новікова Г. Уроки театрального мистецтва. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 52–102.

51. Омельчук С. Слово розумне, моральне, емоційне... *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2008. № 5 С. 53–62.

52. Панасюк А. Ю. Психологія риторики: теорія и практика убеждающего воздействия. Ростов на Дону : Феникс, 2007. 208 с.

53. Плани-конспекти уроків практичної риторики в 10 класі (5 годин). Дивослово. 2002. № 3. С. 33–40.

54. Практикум з методики навчання української мови в загально-освітніх закладах : модульний курс : посібник для студентів пед. університетів та інститутів / кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

55. Препотенська М. П. Риторика. 10 ключових тем : навчальний посібник. Київ : Фірма ІНКОС, 2011. 252 с.

56. Пруняк Л. Н., Пруняк В. В. Уроки риторики как средство формирования норм межличностного общения учащихся основной школы. *Актуальні проблеми філології і методики викладання мов* : зб. наук. праць. Вип. 6. Кривий Ріг. 2009. С. 96–99.

57. Психология / под общ. ред. В. Н. Дружинина. Санкт-Петербург : «Питер», 2001. 651 с.

58. Рада І. Опорний конспект – метод навчання практичної риторики. *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях ліцеях та колегіумах*. 2004. № 2 (29). С. 85–91.

59. Русалкіна Л., Косянчук С. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 8. С. 28–32.

60. Сагач Г. Ораторське мистецтво: роди, види, практика. *Рідна школа*. 1996. № 4. С. 57–60.

61. Сагач Г. Риторика : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Ін Юре, 2000. 567 с.

62. Саранді Н. Життя людини – це сукупність промов від яких залежить її доля... (З досвіду викладання практичної риторики в загальноосвітньому навчальному закладі). *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2008. № 5. С. 18–22.

63. Степура А. WOW-виступ по-українськи. Ноу-хау сучасного оратора. Дніпро : Моноліт, 2018. 304 с.

64. Федоренко В. Пам'ять, її механізми й параметри. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 26–40.

65. Федоренко В. Прийоми розвитку пам'яті й запам'ятовування тексту промови. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 41–51.

66. Федоренко В. Розвиток риторичних здібностей старшокласників. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 4–8.

67. Федорчук Т. Навчання старшокласників використовувати лексичні засоби виразності на уроках риторики. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 8. С. 17–22.

68. Федорчук Т. Організаційні форми, методи і прийоми навчання риторики в старшій школі. *Українська мова та література в школі*. 2009. № 8. С. 51–58.

69. Філософський енциклопедичний словник. НАН України, ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

70. Шуляр В. Формування риторичної компетентності старшокласників у науково-дослідницькій діяльності. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2008. № 8. С. 47–50.

71. Craig R. T. Communication theory as a field. *Communication Theory*. 1999. Vol. 9. P. 119–161. URL : <https://bitly.su/WJ79OBSZ>

72. Hepzibah Roskelly What Do Students Need to Know About Rhetoric? *Special Focus in English Language and Composition: Rhetoric*. URL : https://secure-media.collegeboard.org/apc/ap06_englang_roskelly_50098.pdf

73. Jacqueline Mayfield, Milton Mayfield Leadership Communication : Reflecting, Engaging, and Innovating. *International Journal of Business Communication*. 2017. Vol. 54 (1). P. 3–11.

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект уроку (10 клас)

Тема: Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, обізнаність, об'єктивність і доброзичливість). Риси гарного співрозмовника. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця.

Мета: ознайомити учнів із рисами, які характеризують компетентного мовця, формувати свідоме ставлення до моделювання власного іміджу за допомогою мовлення; виробляти вміння аналізувати мовлення оратора (доповідача) зі змістового та формального погляду; удосконалювати навички самоконтролю в процесі спілкування; виховувати риси гарного співрозмовника.

Тип уроку: урок мовленнєвого розвитку

Обладнання: підручник (Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.), дидактичний матеріал, комп'ютер, екран або проектор.

ХІД УРОКУ

I. Організація учнів на навчальну діяльність

II. Перевірка домашнього завдання

III. Оголошення теми і завдань уроку

IV. Мотивація навчальної діяльності

– Поясніть як ви розумієте вислів: *«Щоб навчитися гарно говорити, насамперед треба стати людиною, якій є що сказати»* (Іржі Томан).

– Дайте визначення поняттям «співрозмовник» й «оратор».

– Чи можна вважати ці поняття синонімічними? Свою думку аргументуйте.

Слово вчителя:

Для кожного мовця важливо володіти власним мовленням на належному рівні. Однак бути гарним співрозмовником та майстерним оратором – не одне й те саме, *Оратор* здебільшого займається виголошенням монологічних текстів

(промов) з певного питання. Натомість діяльність *співрозмовника* передбачає включення мовця в безпосередню діалогічну взаємодію з іншими учасниками комунікації. Вимоги до співрозмовника стосуються не лише його вміння висловити свою думку, а й уміння вислухати думку іншого.

V. Засвоєння навчального матеріалу

Слово вчителя:

Ознайомтеся з рисами, які характеризують особистість мовця. Поясніть їх важливість, доповнюючи відповідь прикладами із життя, історії, літератури, кіно.

Особливості мовця

***Чарівність.** Без сумніву, слухати привабливу людину набагато цікавіше й приємніше, аніж непоказну. І тут ідеться не стільки про зовнішність, скільки про поведінку та вдачу людини: усмішка, відкритість, випромінювання доброти та ін. Хоча зовнішність теж має значення в сприйнятті людини: зачіска, одяг, взуття, охайність, загальний стиль.*

***Артистизм.** Успіх виступу залежить не тільки від його змісту, а й від того, як говорить оратор. Інтонація, жести й міміка – складники успіху будь-якого артиста. Згідно з дослідженнями науковців, довіра слухачів до оратора залежить на 60–70 % від його пози, міміки й жестів, на 20–30 % – від інтонації й лише на 7–10 % – від його слів. Отже, щоб виступ був успішним, його треба перетворити на своєрідну виставу.*

***Упевненість у собі.** Люди завжди тягнуться до сальних і впевнених у собі особистостей. цікавляться життям успішних людей. А слабкі натури успішними не стають. До невпевненого оратора аудиторія втрачає будь-який інтерес.*

***Щирість.** Саме ця риса співрозмовника найбільше приваблює, зі щирими людьми комфортно спілкуватися. їм більше довіряють.*

***Обізнаність.** Детальне знання предмета розмови допомагає ораторові бути впевненим. Обізнаних людей сприймають як живу енциклопедію, що додає їм авторитету й не може не викликати захоплення й інтересу в слухачів.*

Об'єктивність. Суб'єктивна оцінка й упередженість можуть роздратовувати слухачів і навіть відштовхувати. А об'єктивність, навпаки, викликає в аудиторії довіру й серйозне сприйняття.

Доброзичливість. Окрасою будь-якого виступу є доброзичлива атмосфера, яку створює оратор. Доброзичливість сприяє налагодженню міцного контакту з аудиторією.

Слово вчителя:

Визначте, які із цих рис можуть бути притаманні також оратору, після чого додайте ще специфічні вимоги до оратора. Прокоментуйте таблицю «Вимоги до мовлення оратора» й співставте із вашими відповідями.

Вимоги до мовлення оратора

Точність формулювань	Використання слів відповідно до їхніх мовних значень. Ця якість виробляє в людини звичку називати речі своїми іменами.
Стислість і небагатослівність	Ця риса формує вміння говорити по суті, сконцентровано.
Доцільність	Треба враховувати як мету мовлення, так і умови спілкування: час, місце, склад слухачів тему розмови та ін. Ця комунікативна якість шліфує мовне чуття суб'єкта, допомагає ефективно керувати поведінкою аудиторії.
Доступність і зрозумілість	Якщо виклад оратора не доступний аудиторії, то він – неприйнятний.
Виразність.	Важливий не тільки зміст, а й емоційність мовлення. укладені в слова переживання мовця.
Своєрідність та оригінальність	Кожен оратор має свою манеру викладу, через що його й цікаво слухати.
Краса мовлення	Бездоганне мовлення викликає в слухачів естетичне задоволення. Краса мовлення створюється за допомогою лексики, синтаксису, вимови, ритму.

VI. Формування умінь і навичок

Вправа 1.

Наведіть синоніми до слів оратор (*Промовець доповідач, спікер*) і співрозмовник (*Співбесідник, бесідник, співрозмовець, розмовник, учасник спілкування, учасник діалогу, учасник розмови*.) З'ясуйте лексичне значення таких синонімів до слова *оратор*: *трибун, красномовець, ритор*. Зіставте їх і знайдіть спільний компонент, який об'єднує ці поняття (*Уважне ставлення до слова і майстерне володіння мовленням*).

Вправа 2.

Прочитайте і прокоментуйте подані твердження. Письмово наведіть 3–4 тези, щоб підтвердити або спростувати одне з них (на вибір). Після виступів оберіть найкращого мовця.

- 1. Правду говорити легко й приємно (М. Булгаков).*
- 2. Це ж велика дурість – хотіти говори, а не хотіти бути зрозумілим (Ф. Прокопович).*
- 3. Якщо вам удалося; примусити, публіку засміятися, вона починає слухати, й тоді ви можете говорити майже що завгодно (Г. Гарднер).*
- 4. Давайте говорити те, що думаємо; думати те, що говоримо; нехай слова будуть у згоді з життям (Сенека).*
- 5. Ознака доброї освіти: говорити про високе найпростішими словами (Р. Емерсон).*
- 6. Люди в давнину не вмели багато говорити. Вони вважали ганьбою для себе не поспіти за власними словами (Конфуцій).*

VII. Домашнє завдання

Перегляньте одну відеозапис TED «Як говорити так, щоб вас хотілося слухати» (URL : https://www.youtube.com/watch?v=XMqKv_Y63fl), у якому розповідається про роль ораторської майстерності та мовної вправності. Напишіть відгук, оцінивши, що корисного ви дізнались і використаєте для вдосконалення навичок красномовства.

VIII. Рефлексія

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

- Сьогодні на уроці я дізнався про...
- Рисами гарного мовця є...
- Висувають такі вимоги до оратора як...

IX. Підсумки уроку

Отже, сьогодні на уроці ми визначили зміст понять «співрозмовник» й «оратор», простежили їх спільні та відмінні риси; визначили вимоги до мовлення, які допоможуть стати вправним промовцем; окреслили які навички й уміння необхідно покращити вам, щоб стати гарним співрозмовником, вправним промовцем.

План-конспект уроку (10 клас)

Тема: Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання. Моделювання аудиторії. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту.

Мета: поглибити та розширити уявлення учнів про такий різновид мовленнєвої діяльності, як слухання; сформувані уявлення про аудиторію та її різновиди, стратегії налагодження контакту з аудиторією; виховувати уважне ставлення до власного й чужого мовлення.

Тип уроку: урок мовленнєвого розвитку

Обладнання: підручник (Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.), дидактичний матеріал, комп'ютер, екран або проектор, 2–3 уривки з початками промов TED : Лора Трайс «Не забувайте дякувати» (URL : <https://www.youtube.com/watch?v=VA12I5CBfVs>); Андрій Приймаченко «Несерйозне ставлення до серйозних речей» (URL : <https://www.youtube.com/watch?v=UsofWRFydJE>); Дмитро Корнелюк «Гумор як соціальний клей» (URL : https://www.youtube.com/watch?v=UM26nGD_7pM).

ХІД УРОКУ

I. Організація учнів на навчальну діяльність

II. Перевірка домашнього завдання

III. Оголошення теми і завдань уроку

IV. Мотивація навчальної діяльності

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

Назвіть сучасні професії, для представників яких володіння ораторською майстерністю – доконечна потреба і показник високого рівня кваліфікації. Відповіді формулюйте за таким зразком: *«Я вважаю, що вчитель повинен бути майстерним оратором бо він має зацікавлювати учнів та демонструвати взірцеве мовлення як приклад для наслідування».*

V. Актуалізація опорних знань

Бесіда

– Які види мовленнєвої діяльності ви знаєте?

– У чому особливість такого виду мовленнєвої діяльності, як слухання?

Яку роль для ефективного слухання відіграє уважність?

– Від кого успішність комунікації залежить більшою мірою: від промовця чи від слухачів?

Слово вчителя:

Отже, відповідальність за успішну комунікацію несе не тільки адресант повідомлення, а й адресат. Від готовності аудиторії сприймати інформацію, її емоційної налаштованості й рівня підготовленості залежить те, чи досягне промовець результату, чи зможе вповні реалізувати свій ораторський потенціал.

VI. Засвоєння навчального матеріалу

Ознайомтеся з інформацією у підручнику, складіть опорний конспект за прочитаним.

*Зважаючи на поведінку слухачів, розрізняють **чотири види слухання**.*

– ***слухання заради задоволення** – це слухання музики, трансляцій спортивних матчів, вистав тощо, розмови на дружніх вечірках, товариські дискусії (інтелектуальна чи інша користь від такого слухання не є запланованою);*

– ***удумливе слухання** передбачає сприйняття лекцій, новин по радіо, інструкцій з певних проблем з метою розуміння й запам'ятовування;*

– ***критичне слухання** виникає внаслідок невпевненості в достовірності інформації. її тенденційності й однобічності; критично слухають людину, чий погляд відверто неприйнятні;*

– ***емпатичне слухання** (англ. empathy – співчуття, переживання) передбачає, що учасник спілкування приділяє більше уваги зчитуванню почуттів, а не слів; слухач прагне увійти в ситуацію мовця й сприймає Його слова крізь призму його (мовця) досвіду, почуттів тощо.*

Моделювання аудиторії

Аудиторія слухачів завжди різна й конкретна, тому точних рецептів успішної роботи з нею ніхто не може дати зі стовідсотковою гарантією, навіть най талановитіші риторичи. Але є кілька чинників, які можна за діяти для підкорення аудиторії Умовно виокремлюють такі аудиторії: **прихильна, байдужа, ворожа (навіть агресивна) і комбінована**, що поєднує як прихильних, так і байдужих чи ворожих слухачів. Оратор має передбачити, як не втратити прихильних, зацікавити байдужих і заспокоїти агресивних. Досягти цього може тільки той, хто розуміє людську душу й знає причини, які викликають спалах чи заспокоєння. Дія цього оратора має бути красномовним, освіченим, говірким, швидким і зібраним у напад. який треба наповнити вишуканістю й благородністю, і вміти швидко відбити напад, щоб не розбурхати аудиторію.

Для заспокоєння агресивних слухачів потрібно: 1) ненависть приборкувати доброзичливістю, а озлоблення нівелювати співчуттям; 2) вправно використовувати жарти; 3) пропонувати менше теорії та більше фактів, цікавих історій.

Моделювання аудиторії означає, що промовець має добре знати слухачів, готуватися до зустрічі з ними, передбачати, де й коли можуть виникнути непорозуміння, а головне – впливати на слухачів за допомогою матеріалу й майстерності мовлення так, щоб прихильні слухачі дістали задоволення від вашої промови, байдужі стали зацікавленими, а агресивні – спокійними.

VII. Формування умінь і навичок

1. Інтерактивна вправа «Мозковий штурм»

Працюючи у малих групах складіть поради для оратора–початківця, які допоможуть йому установити взаємодію з аудиторією.

Орієнтовна відповідь:

- добре знати предмет розмови;
- урахувати потреби та настрої аудиторії;
- говорити просто та жваво;

- тримати зоровий контакт зі слухачами;
- на ходу визначати реакцію слухачів і вносити зміни як у зміст, так і в методiku викладення матеріалу;
- намагатися бачити в кожному слухачеві друга й не дивитися зверхньо на аудиторію;
- залучати слухачів з перших хвилин до активного обговорення питань.

Вправа 2.

Перегляньте уривки відео із різними варіантами початку роботи з аудиторією. Зафіксуйте враження від промови за допомогою таблиці, оцінюючи кожную складову за дванадцятибальною шкалою:

	Контакт з аудиторією	Зовнішній вигляд оратора	Доступність, ґрунтовність мовлення	Харизматичність мовця
1.				
2.				
3.				

Бесіда

- Визначте, якому із доповідачів вдалося більше заволодіти аудиторією. Чому?
- Що спонукало аудиторію слухати доповідача? Реагувати на його(її) репліки?
- Яка із тем вас зацікавила найбільше? Чому?
- Яка з тем промов за своїм змістом була складною для сприйняття? Чи вдалося оратору зробити її доступною?

VIII. Домашнє завдання

Прочитайте уважно подані вислови відомих людей. Підготуйте коротку промову (2–3 хвилини) про якості гарного слухача та результативного промовця, залучаючи опрацьований на уроці матеріал.

1. *Найбільше любив він слухати себе перед численною аудиторією (Ж. де Фалькенаре).*
2. *Уміння слухати – часто вияв не культури, а сили волі (О. Келлер).*
3. *Тільки вміючи слухати й відповідати, можна бути добрим співрозмовником (Ф. де Ларошфуко).*
4. *Навчися слухати, і ти зможеш добути користь навіть від тих, хто говорить погано (Плутарх).*
5. *Розмовляйте з людьми про них самих, і вони будуть слухати вас годинами (Б. Дізраелі).*
6. *Уміння слухати дає виховання, а чути – знання (О. Келлер).*
7. *Слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає (М. де Монтень).*
8. *Найлегше полемізувати з тими, хто нас не слухає (Р. Доценко).*
9. *Слухай на тисячу, а говори на гріш (Народна мудрість).*
10. *На жаль, люди дедалі довше говорять і дедалі коротше слухають (В. Гжещук).*

ІХ. Рефлексія

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

Існують такі види слухання ...

Успішність промови залежить від ...

Варто уміти моделювати аудиторію тому, що ...

Х. Підсумки уроку

Отже, на уроці ми розглянули види слухання, з'ясували у чому полягає необхідність моделювання аудиторії під час підготовки промови. Також розглянули різні варіанти контакту з аудиторією на початку виступу, визначили складові його успішності.